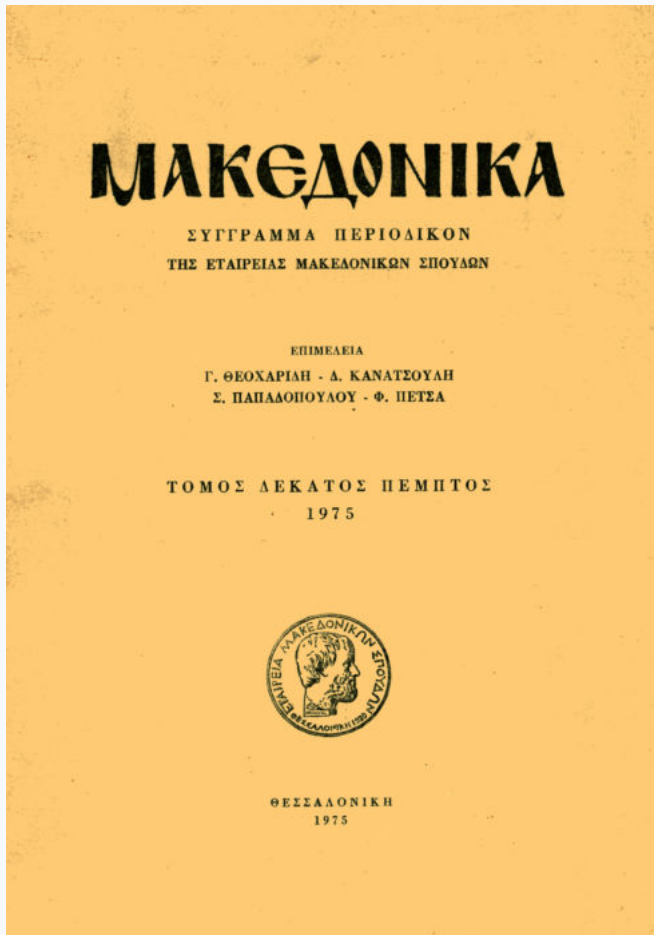


Μακεδονικά

Τόμ. 15, Αρ. 1 (1975)



Χ. Μπακιρτζή, Η θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης. (Παρατηρήσεις και προβλήματα)

Γ. Ι. Θεοχαρίδης

doi: [10.12681/makedonika.616](https://doi.org/10.12681/makedonika.616)

Copyright © 2014, Γ. Ι. Θεοχαρίδης



Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Θεοχαρίδης Γ. Ι. (1975). Χ. Μπακιρτζή, Η θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης. (Παρατηρήσεις και προβλήματα). *Μακεδονικά*, 15(1), 371-395. <https://doi.org/10.12681/makedonika.616>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Χ. Μπακιρτζή, 'Η θαλάσσια όχύρωση της Θεσσαλονίκης. (Παρατηρήσεις και προβλήματα). «Βυζαντινά» (επιστημονικόν ὄργανον Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου), τόμ. 7ος, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 291-334: Κείμενον, σ. 335-341: Ἀγγλική περίληψις, Σχέδια 15, Πίνακες 29 ἐκτός κειμένου.

Ἡ ἀρχαιολογική σκαπάνη ἀνατρέπει πολλάκις ὄχι μόνον πέτρες καί χρώματα, ἀλλά καί διαπιστώσεις καί ἀπόψεις ἐρευνητῶν, οἱ ὁποῖες στηρίζονται κατὰ κανόνα σέ μαρτυρίες πηγῶν καί σέ τυχόν ὑπέρ τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ὀρατά λείψανα. Ὅλοι οἱ ἐρευνηταί τῆς τοπογραφίας τῆς «περιφανοῦς» πόλεως, ἰδίως ὅσοι ἐξ αὐτῶν ἐμελέτησαν τήν παλαιά ὄχύρωσί τῆς ἀπό τήν πλευρά τῆς θαλάσσης, μετά τόν Th. L. Tafel (De Thessalonica ejusque agro, Berolini 1839) καί μέχρι τελευταίως τοῦ M. Vickers (The Byzantine Sea Walls of Thessaloniki, Balkan Studies 11, 1970, σ. 261-278), ἐστηρίχθησαν κυρίως εἰς τόν O. Tafrafi (Topographie de Thessalonique, Paris 1913, σ. 14-20, 42, 93, 110-112) καί εἰς τὸ ἐκτός κειμένου σχεδιάγραμμα αὐτοῦ τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης, δεδομένου ὅτι οὗτος ἐχρησιμοποίησε πάσαις τὰς μαρτυρίας τῶν πηγῶν, τὰς ὁποίας εἶχε συλλέξει ἐξαντλητικῶς ὁ Tafel. Ὁ Tafrafi εἶχε τοποθετήσει τήν διαδρομή τοῦ θαλασσίου τείχους τῆς πόλεως εἰς τήν σειρὰν τῶν σημερινῶν οἰκοδομῶν τῆς παραλιακῆς λεωφόρου καί εἰς ἀπόστασιν 25 μέτρων ἀπό τῆς σημερινῆς προκυμίας. Μόνον ὁ A. Struck (Die Eroberung Thessalonikes durch die Sarazenen im J. 904, BZ 14, 1905, σ. 545) ἐποθετήσε εἰς τὸ σχεδιάγραμμά του τῆς Θεσσαλονίκης πρὸ τῆς πυρκαϊῆς τοῦ 1917, ἄγνωστον ἐάν ἀπὸ μαρτυρίας ἐπιζώντων, οἱ ὁποῖοι ἐνεθυμοῦντο τὸ θαλάσσιον τεῖχος πρὸ τῆς κατεδαφισέως του ἀπὸ τοῦ 1866 κ.έ., ἢ ἀπὸ παλαιῶν ἀπολεσθῆν σήμερον σχεδιάγραμμα τῆς πόλεως, τήν διαδρομὴν τοῦ θαλασσίου τείχους κατὰ μῆκος τῆς πρώτης τότε παραλλήλου πρὸς τὴν παραλιακὴν λεωφόρον ὁσοῦ Βασιλείου Βουλγαροκτόνου, ἢ ὁποία εἶναι ἡ σημερινὴ ὁδὸς Προξένου Κορομηλά.

Ἐρχονται τώρα τὰ δικαιῶνόντα καί τὸν Struck ἀρχαιολογικά δεδομένα, ἀνασκαφικά δηλαδὴ εὐρήματα, ἀποκαλυφθέντα κατὰ καιροῦς τυχαιῶς εἰς ἐσκαφικὰς διανοίξεις οἰκοπέδων διὰ νέας οἰκοδομὰς καί εἰς ἄλλα σκάμματα, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ ἰκανῶτα ὁ συγγραφεὺς διὰ τὴν λύσιν τῶν προβλημάτων τῆς θαλασσίας ὀχύρωσεως τῆς Θεσσαλονίκης, καί πραγματεύεται: 1) Τὸ Τείχος, 2) Τοῦς Πύργους, 3) Τὸν Λιμένα, 4) Τῖς Πύλες αὐτῆς, ἀκολουθεῖ 5) Χρονολόγησι καί 6) Ἐπίμετρον καί ἀγγλικὴ περίληψις.

1) Τὸ Τείχος (σ. 293-300). Καθορίζων τὰς θέσεις τῶν κατὰ καιροῦς ἀποκαλυφθέντων τμημάτων τείχους εἰς τὸ παραλιακὸν μέρος τῆς πόλεως καί περιγράφων αὐτὰ εἰς τὸ κείμενον του (μὲ σχεδιάσματα καί φωτογραφίας αὐτῶν εἰς τὰ ἐκτός κειμένου Σχέδια καί Πίνακες) ὁ συγγραφεὺς συνενώνει ταῦτα διὰ νοητῆς γραμμῆς εἰς «Τοπογραφικὸ σχεδιάγραμμα τῆς Θεσσαλονίκης πρὸς τὸ μέρος τῆς θαλάσσης» (Σχ. 1). Ἐμφανίζονται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐπὶ τοῦ τοπογραφικοῦ σχεδιαγράμματος δύο διαδρομαὶ θαλασσίων τειχῶν τῆς πόλεως. Ἡ μία, ἡ νοτιωτέρα, ἀκολουθεῖ κατὰ τὸ πλεῖστον αὐτῆς μέρος τὴν κατεθυσιν τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Προξένου Κορομηλά, ἢ ὁποία εὐρίσκεται ὀπισθεν τῆς σειρᾶς τῶν οἰκο-

δομῶν τῆς σημερινῆς παραλιακῆς λεωφόρου. Ἡ διαδρομὴ αὐτοῦ τοῦ τείχους συνήντα πρὸς Δ τὸ ἀνατολικὸν τείχος τῆς ὀχυρώσεως τοῦ τετραγώνου τεχνιτοῦ λιμένος τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου εἰς τὸν ἀνατολικὸν πύργον τοῦ στομοίου αὐτοῦ (Σχ. 1/11). Πρὸς Α ἡ διαδρομὴ τοῦ τείχους αὐτοῦ ἐκάμπετο βαθμιαίως πρὸς ΝΑ, αὐτὰ νὰ συναντήσῃ τὸν προχωρημένον ἐντὸς τῆς θαλάσσης ἀνατολικὸν πύργον του, τὸν εὐρισκόμενον εἰς τὴν θέσιν τοῦ σημερινοῦ Λευκοῦ Πύργου. Αὐτὴ ὅμως εἶναι ἡ διαδρομὴ τοῦ θαλασσίου τείχους, ὅπως τὴν ἐσημείωσε ὁ Struck. Δικαιοῦται λοιπὸν μὲ αὐτὰ ὁ παλαιότερος Struck, ἐνῶ ὁ νεώτερος Tafrafi καὶ οἱ ἀκολουθήσαντες αὐτὸν ἔκτοτε εἶχον τοποθετήσει τὸ θαλάσσιον τείχος τῆς πόλεως πολλὰ μέτρα νοτιώτερον πρὸς τὴν θάλασσαν.

Ἡ ἄλλη διαδρομὴ θαλασσίου τείχους, ἡ βορειότερα, ὅπως χαράσσεται εἰς τὸ Σχεδιάγραμμα τοῦ συγγραφέως, ἀκολουθεῖ πιστῶς τὴν κατεῦθυνσιν τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως (Φραγκλίου Ρουσβελτ), τῆς δευτέρας παραλλήλου πρὸς τὴν σημερινὴν παραλιακὴν λεωφόρον, καὶ τὰ ἴχνη αὐτῆς οὐδεὶς εἶχεν ὑποπτευθῆ προηγουμένως. Τὸ πρὸς Δ ἐν τρίτον τῆς διαδρομῆς αὐτῆς τείχος δὲν ἐνεφάνισεν ἴχνη τῆς συνεχείας τῆς πρὸς τὸν λιμένα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου πέραν ἐνὸς σημείου (Σχ. 1/15). Πρὸς ἀνατολὰς ἡ διαδρομὴ τοῦ τείχους τούτου ἐκάμπετο καὶ αὐτῆ, ὡς εἰκάζει ὁ συγγραφεὺς, πρὸς ΝΑ, διὰ νὰ συναντήσῃ τὸν προχωρημένον (αὐτὴν τὴν φορὰν πολὺ περισσότερον) ἐντὸς τῆς θαλάσσης ἀνατολικὸν πύργον του (ἐὰν οὗτος αὐτὴν τὴν φορὰν ἦτο εἰς τὴν θέσιν, λέγομεν ἡμεῖς, τοῦ σημερινοῦ Λευκοῦ Πύργου). Τὰ πράγματα ὅμως ἐξηγεῖ ὁ συγγραφεὺς, σ. 297: *Τὰ εὐρήματα αὐτὰ... μόνον ὡς παλαιότερες διαδοχικῆς πρὸς τὴν μεριὰ τῆς θάλασσης ὀχυρώσεις, ῥωμαϊκῆ ἢ πρώτῃ (ἢ βορειότερα) καὶ παλαιοχριστιανικῆ ἢ δεύτῃ (ἢ νοτιώτερα), μποροῦν νὰ ἐξηγηθῶν.*

Σ' αὐτὰ ἡμποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε τὰ ἑξῆς: 1) Ἡ μὲν νοτιώτερα παλαιοχριστιανικὴ ὀχύρωσις ἔχει ἓνα στερεὸν σημεῖον, τὸ ὁποῖον καθορίζει ἀναμφισβητήτως τὴν θέσιν τῆς: Τὴν βάσιν τοῦ πύργου, τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν εἰς τὴν ὁδὸν Προξένου Κορομηλᾶ 34 (Σχ. 1/19) καὶ περιγραφομένην ὑπὸ τοῦ σ. εἰς τὰς σελ. 293-295. Τὰ φραγόμενα ἀπὸ νερὸ μάρμαρινα μέλη τῆς δὲν ἀφήνουν καμμιά ἀμφιβολία, ὅτι ὁ πύργος εὐρίσκετο ἐντὸς τῆς θαλάσσης καὶ ἀνήκεν εἰς τὸ θαλάσσιον τείχος τῆς πόλεως. 2) Ἡ βορειότερα ὅμως, ἡ χαρακτηριζομένη ὑπὸ τοῦ σ. ὡς ῥωμαϊκῆ, ὀχύρωσις οὐδὲν στερεὸν σημεῖον ἔχει. Τὸ κατὰ μήκος τῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως νοητὸν εὐθύγραμμον τμήμα τῆς στηρίζεται εἰς δύο ἀμφίβολα σημεῖα, ἐν πρὸς τὸ ἀνατολικὸν καὶ ἐν πρὸς τὸ δυτικὸν ἄκρον αὐτῆς. Τὸ πρὸς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς σημείον (Σχ. 1/20) ἔχει πλάτος μόνον 0,90 μ. (σ. 297), πλάτος πολὺ μικρόν διὰ τείχος ὀχυρώσεως πόλεως. Τὸ πρὸς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς σημείον (Σχ. 1/15) οὔτε κἀν ὑπάρχει ὡς ἀνασκαφικὸν εὕρημα. Στηρίζει τὴν ὑπαρξίν του εἰς πληροφορίαν τοῦ ὀδοντιάτρου Ν. Εὐθουβουλίδου (σ. 297, σημ. 20) καὶ δὲν γνωρίζομεν οὔτε τὸ πλάτος του, οὔτε τὴν δομὴν του, οὔτε τὴν κατεῦθυνσίν του. Τί ἀποκλείει νὰ εἶναι ἡ εὐθυγράμμισις τῶν δύο τούτων σημείων, εἰς τόσον μεγάλῃ ἀπόστασιν μεταξύ των, τυχαία καὶ νὰ ἀνήκον ταῦτα εἰς ἄλλα οἰκοδομήματα καὶ ὄχι εἰς τείχος τῆς πόλεως;

Ἀπομένουν τὰ δύο τμήματα τείχους (Σχ. 1/21 καὶ Σχ. 1/25) τῆς χαρακτηρηθεῖσης ὡς ῥωμαϊκῆς ὀχυρώσεως, τὰ εὐρισκόμενα εἰς τὴν κατεῦθυνσιν αὐτῆς πρὸς ΝΑ γωνιαῖον πύργον, ὁ ὁποῖος ὑποτίθεται ὅτι εὐρίσκετο εἰς τὴν θέσιν τοῦ σημερινοῦ Λευκοῦ Πύργου. Λέγει ὁ σ. περὶ τοῦ πρώτου ἐξ αὐτῶν, σ. 297: *Στὴν ὁδὸ Μητροπόλεως 92 (Σχ. 1/21 καὶ 11, πίν. 14) βρέθηκε τμήμα τείχους πλ. 3 μ. στὴ βάση, μὲ σαφῆ κατεῦθυνση πρὸς τὸν Λευκὸ Πύργου... Τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ τείχους ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ νοτιώτερον ἀπὸ τὰ δύο προηγουμένα τείχη τῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως 80.* Συνέχεια δηλαδὴ τοῦ πλέον ἀνατολικοῦ ἀπὸ τὰ δύο τῆς εὐθυγράμμου διαδρομῆς, τῆς ὀνομασθεῖσης ῥωμαϊκῆς ὀχυρώσεως (Σχ. 1/20), τὸ ὁποῖον, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ἔχει πλάτος μόνον 0,90 μ. καὶ ἡμεῖς δὲν ἡμποροῦμε νὰ εἰμεθα βέβαιοι ὅτι τοῦτο ἀνήκεν εἰς τείχος ὀχυρώσεως. Περὶ τοῦ δευτέρου τμήματος τείχους λέγει ὁ συγ-

γραφεῦς, σ. 295: *Τὸ τμήμα τοῦ τείχους πρὸ ἀποκαλύφθηκε στὴν ὁδὸ Παύλου Μελά 1 (Σχ. 1/25 καὶ 3, πίν. 7) καὶ Δημητρίου Γούναρη 4 (Σχ. 4) παρουσιάζε ἐμφαρὰ κλίση πρὸς νότο καὶ διενθινόταν πρὸς τὸν ΝΑ γωνιαῖο πύργου, τὸν γνωστὸ ὡς «Λευκὸς Πύργος». Ἡ ὑποδομὴ τοῦ τείχους, πλ. 3 μ., παρουσίαζε ὀριζιμένες ἰδιομορφίες στὴν κατασκευὴ (Σχ. 5). Θεμελιωνόταν σὲ ξύλινους πασσάλους... Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ ἐδάφους στὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς πόλης εἶναι τὸ γεγονός ὅτι θεμελιώσεις σὲ πασσάλους ἦταν ἐνδεδειγμένες γιὰ ὑποβρύχια φράγματα, θέατρα ἢ ρυαὸς σὲ ἐδάφη σαθρὰ ἢ βαλτώδη. Εὐρίσκето λοιπὸν τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ τείχους ἀναμφιβόλως, ἐὰν ὄχι ἐντός, πάντως πολὺ πλησίον τῆς θαλάσσης. Ἄλλ' ἢ ἀπόστασις τότε ἀπ' αὐτοῦ πρὸς τὸν ΝΑ γωνιαῖον πύργον (Σχ. 1/26), τὸν ὁποῖον ὑποτίθεται ὅτι τοῦτο ἐπήγγαινε νὰ συναντήση, εἶναι τόσον μεγάλαι καὶ ὀδηγεῖ τόσον πολὺ ἐντός τῆς θαλάσσης, ὥστε ἀμφιβάλλομεν, ἐὰν τοῦτο συνήντα πύργον, τόσον προχωρημένον ἐντός τῆς θαλάσσης, ὅσον ἢ θέσις τοῦ σημερινοῦ Λευκοῦ Πύργου. Ὁ σ. ὁμοῦ θεωρεῖ καὶ τοῦτο ὡς συνέχισαν τοῦ τείχους τῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως, τοῦ χαρακτηρισθέντος ὡς ρωμαϊκοῦ, καὶ λέγει, σ. 297: *Στὸ ἴδιο τείχος ἀνήκει πιθανότατα καὶ τὸ τείχος τῶν ὁδῶν Παύλου Μελά 1 καὶ Δημητρίου Γούναρη 4*, δηλαδὴ τὸ τμήμα τείχους (Σχ. 1/25), περὶ τοῦ ὁποῖου ὀμιλοῦμεν, καὶ τὸ τείχος τοῦτο συνήντα πύργον εἰς τὴν θέσιν τοῦ σημερινοῦ Λευκοῦ Πύργου, ὡς λέγει ὁ συγγραφεὺς, σ. 304: *Πρὶν ἀπὸ τὸν Λευκὸ Πύργου εἴχετο ἐστὶ θέσις αὐτῆ ἄλλου πύργου, βυζαντινοῦ, πρὸ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Εὐστάθιο. Στὴν ἴδια θέσις εἴχετο πιθανότατα ἐστὶ ρωμαϊκῆ περίοδο μεμονωμένος πύργος, ὁ ὁποῖος προστάτευε τὴν εἴσοδον τοῦ ρωμαϊκοῦ λιμένα τῆς Θεσσαλονίκης, πρὸ εἴχετο ἐστὶ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς πόλης πρὶν κατασκευασθῆναι τὸ δευτέρου ὁ λιμένας τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου. Τὸ ἐρώτημα ὁμοῦ εἶναι, τί μὴσ πείθει ὅτι τρεῖς πύργοι διεδέχθησαν ὁ εἰς τὸν ἄλλον εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν; Περί τούτου δὲν εἶναι βέβαιος οὔτε ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς, ὁ ὁποῖος συνεχίζει, σ. 304: *Στὸ βασικὸ αὐτὸ πρόβλημα μόνον ἢ σκαμνίξαι ἔρευνα θὰ ἀπαντήσῃ, πρὸ θὰ ἐρευνήσῃ τὴν ἔδραση τοῦ τεραστίου αὐτοῦ οἰκοδομήματος (δηλαδὴ τοῦ Λευκοῦ Πύργου) καὶ θὰ ἐξηγήσῃ τὴν προβελήμενη θέσις του...* Τὰ περὶ ρωμαϊκῆς ὀχύρωσεως λοιπὸν κατὰ μήκος τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως μετ' ἀπόκλισην μάλιστα πρὸς ΝΑ γωνιαῖον πύργον πολὺ προχωρημένον ἐντός τῆς θαλάσσης δὲν εἶναι, νομίζομεν, ἄσφαλῆ, ἐὰν δὲν ἐπιβεβαιωθῶν διὰ νεωτέρων σαφῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων.**

Ἐπάρχουν ὁμοῦ διαπιστώσεις ἐκ τοῦ ὕλικου, τὸ ὁποῖον ἠρεύνει ὁ συγγραφεὺς, οἱ ὁποῖες ἐπιτρέπουν τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὑπῆρξε πράγματι ρωμαϊκὴ θαλασσία ὀχύρωσις τῆς πόλεως. Αἱ ἐξῆς: 1) Τὰ ἀναφερθέντα δύο τμήματα τείχους (Σχ. 1/21 καὶ Σχ. 1/25) εὐρίσκονται ἐκατέρωθεν τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Δημητρίου Γούναρη, ἢ ὁποῖα ἀποτελεῖ τὸν κάθετον πρὸς τὴν θάλασσαν ἄξονα τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ συγκροτήματος τοῦ Γαλιερίου. 2) Τὰ δύο ταῦτα τμήματα τείχους εὐρίσκονται ἐντός σημερινοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου, τὸ ὁποῖον, ὡς τεκμηριώνει περαιτέρω ἀναμφισβητήτως ὁ συγγραφεὺς, σ. 320: *ἦταν κάποτε θάλασσα καὶ ἐπιχύθηκε μετ' ἐφεστὰ ὕλικα*. 3) Ὑπῆρχε ἐστὶ Θεσσαλονικὴ πρὸ τοῦ 322 μ.Χ. (πρὸ τοῦ τεχνιτοῦ λιμένος τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου) ἑλληνιστικὸς καὶ ἔπειτα ρωμαϊκὸς λιμὴν, τοῦ ὁποῖου τὰ νεώρια διέταξε ὁ Περσεύς (179-168 π.Χ.) νὰ πυρποληθῶν (Livius, XLIV, X) καὶ, ὡς παρατηρεῖ ὁ συγγραφεὺς, σ. 321: *Ἡ ρωμαϊκὸς αὐτὸς λιμένας εἶχε ἀναμφισβήτητη σχέσι μετ' ὁ γαλιεριανὸν συγκροτήμα...* *Τμήμα τοῦ μολὸν του ἦταν ὄρατὸ ἐστὶς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνα μέσα ἐστὶ θάλασσα καὶ κοντὰ ἐστὶ Λευκὸ Πύργου*. Τὰ ἀναφερθέντα λοιπὸν δύο τμήματα τείχους (Σχ. 1/21 καὶ Σχ. 1/25) ἀνήκον καθ' ὅλα τὰ φαινόμενα εἰς τὴν ὀχύρωσιν τοῦ ἐκεῖ ρωμαϊκοῦ λιμένος. Ἄλλὰ ὀχύρωσις τοῦ λιμένος μόνον, ἀνε ὀχύρωσεως καὶ τῆς ὑπολοίπου πόλεως, δὲν εἶχε νόημα. Ὑπῆρξε λοιπὸν ρωμαϊκὴ ὀχύρωσις τῆς πόλεως καὶ θάλασσιον ρωμαϊκὸν τείχος αὐτῆς, ἀλλὰ δὲν εἴμεθα βέβαιοι, ὅσον ὁ συγγραφεὺς, περὶ τῆς διαδρομῆς τοῦ τελευταίου τούτου. Τὸ μικρὸν πλάτους καὶ τὸ μόνον ἐκ μαρτυρίας ὑπαρκτὸν τμήμα τείχους τῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως (Σχ. 1/20 καὶ Σχ. 1/15) δὲν πιστεῖομεν ὅτι ἔχουν σχέσιν μεθ' ἄλλου θαλασσί-

αν ρωμαϊκήν όχύρωσιν τής πόλεως. Τό πιθανότερον είναι, ότι δέν διεσώθησαν ίχνη ταύτης, διότι ίσως τό ύλικόν τής έχρησιμοποίηθη ώς πλέον πρόχειρον διά τήν κατασκευήν του παλαιοχριστιανικού θαλασσίου τείχους, ενώ ό ρωμαϊκός λιμήν (καί ή όχύρωσίς του), ώς λέγει ό συγγραφέας, σ. 321: *διατηρήθηκε σέ λειτουργία, είτε όλόκληρος είτε μέ μορφή μικρής σκάλας ώς τή νέα διαμόρφωση τής θαλάσσιας όχύρωσης τής Θεσσαλονίκης, άμέσως μετά τό 620-630.* *Άλλως ό Πετρωνάς, κατά τήν πολιορκία τής Θεσσαλονίκης ύπό των Σαρακηνών τό 904, δέν θά ήτο άναγκασμένος νά μεταφέρη σαρκοφάγους και άλλα βαρέα ύλικά εκ των άπομακρυσμένων νεκροταφείων δυτικώς και ανατολικώς τής Θεσσαλονίκης διά τήν κατασκευήν του ύποβρυχίου φράγματος του (τής λεγομένης porporella), εάν είχε πλησίον του πρόχειρον ύλικόν εκ των έρειπίων ρωμαϊκής θαλασσίας όχύρωσεως εις μικράν άπόστασιν εντός τής πόλεως.

*Άκόμη μία παρατήρησις: Λέγει ό συγγραφέας, σ. 298/9: *...όταν τόν Αύγουστο του 1185 οι Νορμανδοί πολιορκήσαν μέ πεζικό και ναυτικό τή Θεσσαλονίκη, δέν κατόρθωσαν νά πησιάζουν τήν πόλη από τό μέρος τής θάλασσης, όχι γιατί τό τείχος είχε ενισχυθί μετά τό 904 (T a f r a l i, Topographie, σ. 44), αλλά γιατί οι προσχώσεις των ποταμών, πού εκβάλλουν στό Θερμαϊκό, είχαν δημιουργήσει κοντά του «ξέρες», πού δέν επέτρεπαν στά έχθρικά καράβια νά πλεύσουν (Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, La espugnation de Thessalonica, έκδ. Σ τ ί λ π. Κ υ ρ ι α κ ί δ η, Palermo 1961, σ. 74, 10-19).* *Ο Ευστάθιος όμως δέν όμιλεί περι προσχώσεων ποταμών, οι όποιοι πράγματι εύρίσκονται τόσον μακράν τής Θεσσαλονίκης, ώστε αι προσχώσεις των δέν φθάνουν μέχρι τής παραλίας τής πόλεως, αλλά περι άμπώτιδος πρό τό θαλασσίον τείχος τής πόλεως λόγω τής θερμής εποχής. Λέγει ό Ευστάθιος, ενθ' άνωτ.: *«Ην δέ μάχης ελεύθερον τό παράλιον όλον, τό μέν ότι ψιλά θαλασσίον ύδατος ήν τά πός τῷ τείχει διά τόν καιρόν θερμών όντα και μή πληθύνοντα τήν θάλασσαν μέχρι και εις αυτόν τειχισμόν...»* Οι Νορμανδοί έπλησίασαν τήν Θεσσαλονίκην και από θαλάσσης, αλλά από τό ανατολικόν άκρον τής παραλίας της και από τό ανατολικόν της τείχος. Α υ τ ό θ ι : *«Εκείθεν γάρ διέγνων δύνασθαι άν βλάψαι ήμιάς, ώς και προσεδρεύει εν μάλα δυνάμενοι διά τό του αγιαλοῦ άρχιβαθίς και ούτως ενλίμενοι, και ότι και τό τείχος ούκ άπονηρώς είχαν εκείσε...»*

2) Οι Πύργοι (σ. 301-315). α) *Ο Λ ε υ κ ό ς Π ύ ρ γ ο ς. Τά μέχρι τουδε δεδομένα περι του χαρακτηριστικού διά τήν πόλιν τής Θεσσαλονίκης Λευκού Πύργου ήσαν: α) *Ως δεικνύουν παλαιά φωτογραφία (T a f r a l i, Topographie, σ. 51) και παλαιά περιγραφαι (Ε. Çelebi εις ΕΕΒΣ 16, 1940, σ. 333 κ.έ.), ό κολλοσιαίος στρογγυλός Πύργος δέν ίστατο άνεκαθεν μεμονωμένος, ώς σήμερα, άλλ' εύρίσκετο εντός τετραγώνου περιβόλου μέ όκταγωνικούς πύργους πυρβολείων εις τάς γωνίας, ό όποίος κατεστράφη κατά τάς άρχάς του παρόντος αιώνος. β) *Ως θέλει ή παράδοσις, τήν όποian έδέχθη και ό T a f r a l i, Topographie, σ. 50/1, ό Πύργος έκτίσθη ευθύς μετά τήν κατάληψιν τής πόλεως ύπό των Τούρκων τό 1430 διά Βενετών τεχνιτών (ώς και ό βραχύτερος στρογγυλός πύργος εις τήν ΒΑ γωνίαν των τειχών τής πόλεως, ό λεγόμενος Τζιντζιρλή-Κουλέ). γ) *Ως μαρτυροῦν αι πηγαί, ύπήρχε εις τήν θέσιν του Λευκού Πύργου βυζαντινός πύργος άγνώστου όνομασίας και σχήματος (Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, έκδ. Σ τ. Κ υ ρ ι α κ ί δ ο υ, σ. 8: *αποῦ κατά θάλασσαν έδών πύργου*).

Εις ταῦτα ἄς προσθέσωμεν τάς νεωτέρας θεωρίας και διαπιστώσεις των έρευνητών: *Ο Γερμανός ειδικός στρατιωτικόν όχύρωσεων B o d o E b h a r d t εύρε τό 1940 εις Θεσσαλονίκην όμοιότητα του Λευκού Πύργου της και άλλων παρομοίων πύργων πρός τόν κεντρικόν πύργον (donjon) του όχυρου των Σταυροφόρων, τού κτισθέντος τό 1246 εις τόν πλησίον αυτών Aigues Mortes τής νοτίου Γαλλίας, και έποποθέτησε εις μεταγενέστερον δημοσιεύμα του τήν ίδρυσιν του Λευκού Πύργου εις τήν βραχείαν περίοδον 1204-1224 τής

Φραγκοκρατίας εις τὴν Θεσσαλονίκην (Der Wehrbau Europas im Mittelalter, III, Oldenburg 1958, σ. 696-697. Βλ. περαιτέρω M. K i e l, σ. 352/3).

Κατόπι τὸ F r a n z B a b i n g e r εις τὴν μελέτην του περὶ τῆς Ἀλβανίας τοῦ 17ου αἰῶνος (Ewlijā Tschelebi's Reisewege in Albanien) ὑπέδειξε εἰς ὑποσημείωσιν τὴν μεταγραφὴν τουρκικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Λευκοῦ Πύργου Θεσσαλονίκης, τὴν ὅποιαν ἔκαμεν ὁ Τούρκος γεωγράφος-περιηγητῆς τοῦ 17ου αἰῶνος Ἐβλιγιὰ Τσελεμπή (Ewlijā Celebi, Seyâhatnâmesi, vol. VIII, Istanbul 1928, σ. 150) καὶ ἡ ὁποία ἀναφέρει ὡς ἰδρυτὴν τοῦ Λευκοῦ Πύργου τὸν σουλτάνον Σουλεϊμάν καὶ ὡς ἔτος ἰδρύσεως τοῦ Πύργου τὸ ἔτος 1535/6. (Βλ. περαιτέρω M. K i e l, σ. 353).

Μετ' αὐτὸν ὁ Ὁλλανδὸς τουρκολόγος M i c h a e l K i e l, εὐτυχῆσαι νὰ εὑρῇ φωτογραφίαν τῆς τουρκικῆς μαρμαρινῆς ἐπιγραφῆς, τῆς ἐντειχισμένης εἰς τὸ ὑπερθύρον τῆς εἰσοδῶς τοῦ Λευκοῦ Πύργου καὶ ἀπολεσθεΐσης μετὰ τὸ 1912, συνέκρινε τὸ κείμενον τῆς μετὴν μεταγραφῆν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Ἐβλιγιὰ Τσελεμπή, διεπίστωσε τὴν ταυτότητα τῶν δύο κειμένων καὶ ὑπεστήριξεν ὅτι ὁ Λευκὸς Πύργος ἐκτίσθη τὸ 1535/6 ἐπὶ Σουλεϊμάν Α' τοῦ Μεγαλοπρεποῦς διὰ τὸν περιφήμου ἀρχιτέκτονος αὐτοῦ Σινάν-Πασᾶ πρὸς οχύρωσιν τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν κατὰ θάλασσαν ἄγωνα τῶν Ὀθωμανῶν πρὸς τὰς δυτικὰς Δυνάμεις, ὁ ὁποῖος ἀπέληξε εἰς τὴν νίκην τοῦ Χαϊρρεντίν Βαρβαρόσσα κατὰ τῶν ναυτικῶν δυτικῶν δυνάμεων τοῦ Ντόρια εἰς τὴν ναυμαχίαν τῆς Πρεβέζης τὸ 1538. (M i c h a e l K i e l, A Note on the Exact Date of Construction of the White Tower of Thessaloniki. Balkan Studies 14, 2, 1973, σ. 352-357). Ταῦτα φαίνονται τὸσον ἀναντίρρητα, ὥστε λέγει ὁ K i e l περὶ τοῦ Λευκοῦ Πύργου καὶ περὶ τοῦ ἔτους τῆς ἰδρύσεώς του, σ. 357: «...A remarkable piece of ottoman military architecture of the first half of the 16th century about whose date of construction there is no longer need for doubt».

Παρά ταῦτα ὁ X. Μπακιρτζής κἀμει πρῶτον τὴν καλὴν παρατήρησιν, σ. 303, ὅτι Ὁ περιβόλος δὲν ἦταν σύγχρονος μετὸν Πύργου, ἀλλὰ μεταγενέστερος, διότι τὰ ὑπερμεγέθη κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα τῆς βάσεώς του ἐγένοντο διὰ νὰ εἶναι ὁρατὰ ἐκ τοῦ μακρόθεν καὶ ἐπομένως ὁ Πύργος ἐκτίσθη διὰ νὰ εἶναι ἀρχικῶς περίοπτος. Ἐκφέρει κατόπι τὴν ὄχι ἀστήρικτον γνώμην, σ. 303, ὅτι ἡ μαρμάρινη τουρκικὴ ἐπιγραφή... δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ στρογγύλου πύργου, ἀλλὰ εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ ὄρθογωνίου περιβόλου, διότι τὸ ἀρχικὸν τῆς θέσεως τῆς ἐπιγραφῆς, εἰς τὴν ὁποίαν τονίζεται ἡ ὑπαρξίς τῶν πυροβολείων καὶ τῶν πυροβόλων τῶν, κλονίζουσι: α) ἡ μαρτυρία τοῦ αὐτόπου Ἐβλιγιὰ Τσελεμπή, ὅτι αὕτη εὐρίσκετο εἰς τὴν νοτίαν εἰσοδὸν τοῦ Πύργου, ἐνῶ ἡ μόνη εἰσοδὸς τοῦ Λευκοῦ Πύργου εἶναι βορραία, καὶ β) ἡ ὑπαρξίς καὶ ἄλλης τουρκικῆς ἐπιγραφῆς, παρατιθεμένης ὑπὸ τοῦ Ἐβλιγιὰ, ἀσαφὸς ὁμως καὶ ἀχρονολογήτου, ἀλλὰ ἐντειχισμένης αὐτὴν τὴν φορὰν εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ περιβόλου. Λέγει ὁ συγγραφεύς, σ. 304: Ἐκ τῆς ἐρημνείας αὐτῆς (τῆς ἀνωτέρας ἐπιγραφῆς) βγαίνει ἐμμεσα τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ Πύργος ἦταν ἀρχαιότερος. Πόσο ἀρχαιότερος; Εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο οὔτε ὁ ἴδιος δίδει οὔτε ἡμπορεῖ πρὸς τὸ παρὸν νὰ δοθῇ ἀσφαλὴς ἀπάντησις. Προήγαγον ὁμως σημαντικῶς τὴν ἔρευναν αἱ παρατηρήσεις του. Αἱ διαπιστώσεις τοῦ K i e l ἰσχύουσι, ἀλλὰ μόνον διὰ τὸν τουρκικὸν ὀχυρωματικὸν περιβόλον. Παραμένει τὸ πρόβλημα τοῦ στρογγύλου Πύργου.

Ἐὰν πάντως λάβωμεν ὑπ' ὄψιν α) ὅτι οἱ δύο μοναδικοὶ στρογγυλοὶ πύργοι τῶν τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης, Τζιντζιρλή-Κουλε καὶ (Κανλή-Κουλε - Μπριγιάζ-Κουλε) Λευκὸς Πύργος, δὲν εἶναι βυζαντινοί, καὶ β) ὅτι ἡ πάντοτε κάποιαν παρηλλαγμένη ἱστορικὴν ἀνάμνησιν ὑποκρίπτονται παράδοσις θέλει ἀμφοτέρους τοὺς πύργους ἔργον Βενετῶν τεχνιτῶν, οὔτε Βυζαντινῶν λοιπὸν οὔτε Τούρκων, ἀλλὰ Δυτικῶν, τότε ἴσως ἡ γνώμη τοῦ Γερμανοῦ εἰδικοῦ στρατιωτικῶν ὀχυρώσεων Bodo Ebhardt, ἡ τοποθετοῦσα τὴν ἰδρύσιν τοῦ Λευκοῦ Πύργου εἰς τὴν βραχειὰν περίοδον τῆς Φραγκοκρατίας (1204-1224) ἐν Θεσσαλονίκῃ, νὰ μὴ εἶναι καὶ τὸσον μακρὰν τῆς ἀληθείας, ἐὰν μάλιστα ἐνθυμηθῶμεν ὅτι οἱ ἐν μέσῳ ἐ-

χθρικού πληθυσμού εγκατασταθέντες δλιγάριθμοι Φράγκοι τής Δ' Σταυροφορίας ώχυρουν-
το ταχώς και πανταχού, όπου εγκατεστήσαν.

Ἄκομη μία παρατήρησις: Λέγει ὁ συγγραφεύς, σ. 304: *Τὸ πεδινὸ τμήμα τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ οἱ παλαιοὶ Θεσσαλονικεῖς ὠνόμαζαν «Κάμπο»* (Μ. Χατζή - Ἰωάννου, *Θεμαῖς ἤτοι περὶ Θεσσαλονίκης*, Ἀθήναι 1879, σ. 14), εἶναι δημιούργημα τῶν προσχώσεων τῶν ποταμῶν, ποὺ ἐκβάλλον στὸ Θεμαῖκὸ κῶλο. Οἱ παλαιοὶ Θεσσαλονικεῖς ὁμοῦ ὀνόμαζον «Κάμπο» τὴν συνοικία περὶ τῆς λεγομένης Ροτόντας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ὅπως ὀνόμαζον «Καμπιώτες» καὶ τοὺς κατοίκους τῆς συνοικίας αὐτῆς. Ἄλλα πεδινὰ μέρη τῆς Θεσσαλονίκης δὲν ὠνομάζοντο «Κάμπος», ἀλλὰ εἶχον ἄλλα ὀνόματα, ὅπως Μπάρτα, Ποδρόμι, Πύργοι, Καραγάτσια ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά τῆς πόλεως. Ὁ Χατζή-Ἰωάννου δὲν ἐγνώριζε τίποτε ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς Ροτόντας καὶ δὲν ὑποπτεύετο ὅτι τὸ «Κάμπο» ὑπέκρυπτε τὴν ἀνάμνησιν ἐνὸς *campus martius*, ἐνὸς *extra muros* ἄλλοτε εὐρισκομένου «πεδίου στρατιωτικῶν ἀσκήσεων», τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποίηθ' ἑκατόν ἔτη ῥωμαϊκῶν νεκροταφείων καὶ εἰς τὸ ὁποῖον ἐκτίσθη τὸ ἀρχιτεκτονικὸν συγκρότημα τοῦ Γαλερίου, προκαλέσαν τὴν μετακίνησιν τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τῆς πόλεως ἀκόμη ἀνατολικότερον, διὰ νὰ περιληφθοῦν ἐντὸς αὐτῆς τὰ κτίσματα τοῦ Γαλερίου. Ἡ μετακίνησις αὐτῆ τοῦ τείχους φαίνεται καὶ σήμερον εἰς τὴν γωνίαν, τὴν ὁποίαν σχηματίζει πλησίον τῆς Ροτόντας τὸ σιζόμενον τμήμα τοῦ κατερχομένου πρὸς τὴν θάλασσαν ἀνατολικῶν τείχους. Τὴν πρὸς ἀνατολὰς ἐπέκτασιν τῆς πόλεως μαρτυρεῖ τέλος ἀδιαφύετος ἡ ἀποκάλυψις ῥωμαϊκοῦ νεκροταφείου, κειμένου ὡς συνήθως *extra muros*, ἄρχομένου ἀμέσως μετὰ τὴν Ῥαΐδα τοῦ Γαλερίου. Ἡ πρὸς ἀνατολὰς ἐπέκτασις πόλις ἔκοψε τοῦτο διὰ τοῦ νέου τείχους εἰς δύο. Περὶ τοῦ ἐντὸς τοῦ νέου τείχους περιληφθέντος τμήματος τοῦ νεκροταφείου τούτου, ἐκτεινομένου ἀπὸ τῆς Ἀψίδος τοῦ Γαλερίου μέχρι τῆς Κασσανδρεωτικῆς Πύλης (Πύλης Καλαμαριάς), ὁμλεῖ ὁ τὴν Θεσσαλονικὴν μετὰ τῶν ἐτῶν 1837-1838 ἐπισκεφθεὶς Γερμανὸς K. E. Z a c h a r i ä, *Reise in den Orient in den Jahren 1837 und 1838*, Heidelberg 1840. (Παρά T h. L. T a f e l, *De via Egnatia*, Tübingen 1842, Prolegomena, σ. LXXXVI). Τὸ ἐκτὸς τοῦ τείχους τμήμα, τὸ ἐξῶθι τῆς ἄλλοτε Πύλης Καλαμαριάς, ἀνεσκαφε ἀπὸ τοῦ 1949 ὁ ἔφορος ἀρχαιοτήτων Χ. Ι. Μακρόνας. (Βλ. Χ. Ι. Μ α κ ρ ὸ ν α, Ἐνασκαφὴ νεκροπόλεως ἐν Θεσσαλονικῇ. ΠΑΕ 1951, Ἀθήναι 1952, σ. 164-172, καὶ Χρονικὰ Ἀρχαιολογικά, Μακεδονικά 2, 1953, σ. 599. Βλ. ἐπίσης BCH 74, 1950, σ. 305 καὶ BCH 76, 1952, σ. 227). Τὸ ὅτι ἡ περὶ τὸν Ἀϊ-Γιώργη συνοικία ὠνομάζετο «Κάμπος» καὶ οἱ κάτοικοί τῆς «Καμπιώτες», τὸ γνωρίζον ἐκ τῶν παιδικῶν ἀναμνήσεών των ὄλοι οἱ παλαιοὶ Θεσσαλονικεῖς, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ ὁ ὑπογράφω.

β) Ὁ π ὦ ρ ο ς τ ῆ ς Ἀ π ο β ἄ θ ρ α ς. Εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ θαλασίου τείχους καὶ παρὰ τὴν εἰσοδὸν τοῦ βυζαντινοῦ λιμένος ὑπῆρχε πύργος, ὁ ὁποῖος κατεστράφη μετὰ τὸ 1866 κατὰ τὴν γενομένην κατεδάφισιν τοῦ θαλασίου τείχους τῆς πόλεως. Ὑπάρχει περιγραφὴ τοῦ πύργου τούτου ὑπὸ παλαιοῦ περιηγητοῦ (Souciet, 1755). Ὑπάρχει καὶ ἀπεικόνισις τοῦ πύργου τούτου ὑπὸ παλαιοῦ ζωγράφου (Salacca, 1865). Περιγραφὴ καὶ ἀπεικόνισις παρουσιάζουν τοῦτον ἐξάγωνον, μὲ ἰσόγειον, μὲ ὄροφον, μὲ δόμα καὶ μὲ τρεῖς κανονιοθυρίδας εἰς τὴν βλέπουσαν πρὸς τὸν ἄλλοτε λιμένα πλευράν του. Παρὰ ταῦτα, περὶ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς του δὲν εἶναι βέβαιος, πολὺ ὀρθῶς, ὁ συγγραφεύς, σ. 305: *Ὅτιε ἢ θέση, οὔτε ἢ μορφή τοῦ πύργου... εἶναι γνωστά*. Ἡ ἀκριβὴς θέσις του βεβαίως δὲν ἡμπορεῖ νὰ ἐντοπισθῇ ἐντὸς τῶν σημερινῶν οἰκοδομημάτων τῆς πόλεως, ἀνεῦ ἀνασκαφικῶν εὐρημάτων, καὶ ἡ μαρτυρημένη, ὡς ἀνωτέρω, μορφή του ἡμπορεῖ νὰ εἶναι, χωρὶς νὰ λέγη τοῦτο ρητῶς ὁ συγγραφεύς, ὄχι ἡ βυζαντινὴ, ἀλλὰ κάποια τουρκικὴ διασκευὴ τοῦ ἀρχικοῦ πύργου. Καὶ εἶναι, ὡς φαίνεται, διότι ὁ βυζαντινὸς πύργος οὐδέποτε θὰ εἶχε κανονιοθυρίδας. Ἡ ὑπαρξὶς πάντως βυζαντινοῦ πύργου εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ θαλασίου τείχους ἡμπορεῖ, νομιζομεν, νὰ ἐξαχθῇ ἐμμέσως καὶ ἀπὸ τὴν φράσιν τοῦ Εὐσταθίου *αὐτῷ κατὰ θάλασσαν*

έσον πύργου», ἡ ὁποία προϋποθέτει τὴν ὑπαρξίν καὶ «δυσμικοῦ πύργου», ἄλλως θὰ ἔλεγε «τοῦ κατὰ θάλασσαν πύργου».

Κατὰ τὸν συγγραφέα, σ. 306: *Πύργος δέπλα στήν εἴσοδο τοῦ λιμένα δὲν ὑπῆρχε κατὰ τὴν τρίτην πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Σλάβους στὶς ἀρχές τοῦ ἴου αἰώνα. Γι' αὐτὸ ὁ πρῶτος πύργος, ποὺ κατασκευάστηκε στὸ σημεῖο αὐτὸ, εἶναι σύγχρονος μὲ τὴν κατασκευή τοῦ θαλασσίου τείχους ἰσέως μετὰ τὸ 620-630.* Ἐπιπλέον, ὁ συγγραφεὺς εἰς τὴν σ. 332/3 περὶ τῆς τρίτης πολιορκίας τῆς Θεσσαλονίκης (616/7) εἶναι πιθανώτερο ὅτι εἰς τὴν παλαιότεραν, τὴν πρὸ τοῦ 620-630, θαλασσίαν ὀχύρωσιν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπῆρχον δύο δυτικῶν πύργων «τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σκύλας» (M i g n e, P. Gr. 116, 1329: *ἔθθα ὁ πρὸς τὴν ὄψιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς σκύλας πύργος*). Ἐάν ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Σκύλα εἶναι ὁ ρωμαϊκὸς λιμὴν εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς παραλίας τῆς πόλεως, ὡς ὑποστηρίζει ὁ συγγραφεὺς, σ. 312 καὶ σ. 333, τότε ὁ δυτικὸς αὐτοῦ πύργος εὐρίσκετο εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ θαλασσίου τείχους τῆς πόλεως. Τί ἀποκλείει ὁμοῦς νὰ ὑπῆρχεν ἀντιστοιχῶς πύργος καὶ εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ αὐτοῦ θαλασσίου τείχους τῆς παλαιότερας τοῦ 620-630 ὀχυρώσεως, σωζόμενος ἀπὸ τῆς ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τῆς λεκάνης τοῦ λιμένους τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου δὲν ἦτο ὀκὸμη *κατεχωσμένο ἀπὸ τὶς προσχώσεις καὶ ἀτείχιστο* (σ. 331). Ἄλλως, ποῦ ἄπῆλγε εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ θαλασσίου τείχους τῆς πρὸ τοῦ 620-630 παλαιᾶς ὀχυρώσεως καὶ πῶς ἐπροστατεῖτο τὸ στόμιον τοῦ λιμένους τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ὅταν ἀπέναντι τοῦ ἐλευθέρου ἄκρου τοῦ προβόλου του (τοῦ ὀνομασθέντος ἀργότερον Τζερέμπουλον) δὲν ὑπῆρχε τίποτε, ἀφοῦ μάλιστα ὁ λιμὴν τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἦτο ἐσωτερικῶς ἀνοχύρωτος; (Σ. 320). Τὸ Σχ. 15 τοῦ συγγραφέως, παρὰ τὴν εὐφυῆ κατασκευὴ του καὶ τὰς πολλὰς πιθανότητας μερικῆς ὀρθότητός του, δὲν καθίσταται ὑποχρεωτικόν οὔτε ὑπὸ ἀνασκαφικῶν εὐρημάτων οὔτε ὑπὸ σαφῶν μαρτυριῶν πηγῶν. Ἄφοῦ ὑπῆρχε παλαιότερα τοῦ 620-630 θαλασσία ὀχύρωσις τῆς πόλεως, τί νόημα θὰ εἶχεν αὐτή, ἐὰν ὁ ἐσωτερικῶς ἀνοχύρωτος λιμὴν τῆς ἦτο ἐντελῶς ἀνοικτός καὶ τὸ στόμιόν του ἀπροστάτευτον; Ὁ συγγραφεὺς δέχεται (σ. 330, 332 καὶ Σχ. 15) τὴν ὑπαρξίν παλαιότερου προβόλου (λιμενοβραχίονος) πρὸ τοῦ λιμένους, ἄλλ' ὑποστηρίζει, σ. 306, ὅτι: *Πύργος δέπλα στήν εἴσοδο τοῦ λιμένα δὲν ὑπῆρχε κατὰ τὴν τρίτην πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Σλάβους στὶς ἀρχές τοῦ ἴου αἰώνα.* Χωρὶς ὁμοῦς πύργον πῶς ἐπροστατεῖτο τὸ στόμιόν του πρὸ τῆς προσχώσεως τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος αὐτοῦ, ἡ ὁποία βεβαίως ἀπεμάκρυνε τὸν πύργον τοῦτον ἀπὸ τῆς θαλάσσης, καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἴσως δὲν ἀναφέρεται κατὰ τὴν λήψιν τῶν προχείρων ἀμυντικῶν μέτρων πρὸ τῆς πολιορκίας; Δὲν ἠμποροῦμε λοιπὸν νὰ ἠμεθα βέβαιοι ὅτι ὁ πύργος τῆς Ἀποβάθρας, ὅπως ὀνόμασε τοῦτον ὁ συγγραφεὺς, δὲν ὑπῆρχε πρὸ τῆς τρίτης πολιορκίας τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Σλάβων καὶ ἐκτίσθη τὸ πρῶτον κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ νέου θαλασσίου τείχους εὐθὺς μετὰ τὸ 620-630. Οἱ λόγοι, οἱ ὁποῖοι ὑπηγόρευσαν τῶρα τὴν κατασκευὴν του δὲν ἴσχυον καὶ προηγουμένως;

Ἡ παλαιότερα γνωστὴ ὀνομασία τοῦ πύργου τοῦτου εἶναι Τόπ-Χανέ=πορτοβλοστάσιον (τουρκικὸν ἔγγραφον τὸ 1733), *παρ' ὅλον ποὺ οἱ μελετητὲς τῆς τοπογραφίας τῆς Θεσσαλονίκης χαρακτηρίζουν ὡς Τοπχανέ τὸν δυτικὸν ὀρωματικὸν περιβόλο.* Ἡ σύγχυσις ἀνάμεσα στοὺς δύο γειτονικοὺς πύργους δημιουργήθηκε μετὰ τὴν κατεδάφιση τοῦ ἐνός, μετὰ τὸ 1866. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο ἐνὸς τὰ περιγραφικὰ κείμενα, ποὺ ἔχουν γραφῆ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ., δὲν συγχέουν τοὺς δύο πύργους, ἡ σύγχυσις εἶναι γενικὴ καὶ κοινοῦς μελετητῆς. Ὁ Χατζῆ-Ἰωάννου λ.χ. τὸν ὀνομάζει Πύργο τῆς Σκύλας ἢ Πύργο τοῦ Γαλοῦ καὶ τὸν ταυτίζει μὲ τὸν Μπαουτ Χανέ, ποὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Cousinèry καὶ τὸν Felix Beaujour. Εἶναι σαφές ὡστόσο ὅτι οἱ δύο Γάλλοι ὀνόμασαν Μπαουτ-Χανέ (Φορτίριον τῆς Πρωτίτιδος) τὸν δυτικὸν ὀρωματικὸν περιβόλο (σ. 305).

Γεγονός πάντως είναι, ότι άμφοτεροι οι πύργοι εις την τουρκικήν των μορφήν είχαν θυρίδας πυροβόλων και έχρησιμευον ως πυροβολοστάσια προς προστασίαν του λιμένος. Άμφοτεροι λοιπόν ήμπορούσαν να όνομασθούν Τόπ-Χανέ (πυροβολοστάσιον). Εις προχωρημένην όμως έποχην, όταν είχαν πύσει πρό πολλού οι πόλεμοι της 'Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προς τās ναυτικές δυνάμεις της Δύσεως και είχε μειωθή η στρατιωτική σημασία των δύο πύργων, όταν ο λιμήν της πόλεως είχε καταχωσθή έν μέρει και ό εις έκ των πύργων είχαν άφανισθή, ήτο φυσικόν να άποδοθούν εις τόν ένσπομαινάντα πύργον έξ άναμνήσεων ή έκ παρατηρήσεων διάφορα όνόματα (Τόπ-Χανέ, Ταμπάκ-Χανέ, Μπαρουτ-Χανέ κ.τ.τ.). Δέν πρόκειται λοιπόν περί πραγματικής ουδέ σημαντικής συγχύσεως μεταξύ των δύο πύργων. Τό σημαντικόν θά ήτο να έξακριβωθή ή τουλάχιστον μετά τινος πιθανότητος να διοραθί, ποίους βυζαντινούς πύργους άντικατέστησαν ούτοι.

γ) Τό φ ρ ο ύ ρ ι ο ν τ ο ύ Β α ρ δ α ρ ί ο υ. 'Ο όχυρωματικός περιβόλος, ό εύρισκόμενος εις την ΝΑ γώνιον της πόλεως και εις την δυτικήν πλευράν του λιμένος όνομάζεται τόσον εις την περιγητικήν περιγραφήν του 'Εβλιγιά Τσελεμπή (1668) όσον και εις τό άναφερθέν τουρκικόν έγγραφον (1733) «φρούριον του Βαρδαρίου». Οι περιγηταί Felix de Beauville (1800) και Cousinégy (1831) είναι εκείνοι, οι όποιοι ώνόμασαν τόν φρούριον του Βαρδαρίου «πύργον της Πυριτίδος» (Μπαρουτ-Χανέ), έπειδή από του τέλους του 18ου αιώνος τουτο έχρησιμοποιείτο ως άποθήκη πυρομαχικών. Μετά την κατεδάφισιν του πύργου της Άποβάθρας ό μέν Χατζή-Ιωάννου (1881) όνομάζει τό φρούριον Ταμπάκ-Χανέ (πύργος των Βυροδεφειών), ό δέ Μωραϊτόπουλος (1883) Τόπ-Χανέ (πύργος του Πυροβολοστασίου), έπειδή μόνον αυτός πλέον ό δυτικός όχυρωματικός περιβόλος είχε πυροβόλα διά την υπεράσπισιν του λιμένος. 'Η υπό του Χατζή-Ιωάννου όνομασία Ταμπάκ-Χανέ όφείλεται εις τά έξω του προς τόν λιμένα τείχος του φρουρίου βυροδεφεία, τά όποια άναφέρει τό 1780 ό Andrew Elton (βλ. Μ. V i c e r s, The Byzantine Sea Walls of Thessaloniki, Balkan Studies, II, 2, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 265), ή δέ υπό του Μωραϊτοπούλου όνομασία Τόπ-Χανέ ύποστηρίζεται υπό της φράσεως του 'Εβλιγιά Τσελεμπή ό *Τοπχανάς του φρουρίου του Βαρδαρίου* (ΕΕΒΣ, 16, 1940, σ. 201).

Τού όχυρωματικού τούτου περιβόλου εις τό ΝΑ άκρον της πόλεως διεσώθησαν μέχρι σήμερον ήρειπωμένα τμήματα, μέ την περιγραφήν των όποίων άσχολεΐται ό συγγραφεύς εις τās σελ. 306-310. (Σχ. 12 και 13 και πίν. 20, 21, 22, 23 και 25). Έκ της περιγραφής αυτής παραθέτομεν μερικά σημαντικά διά τόν σχηματισμόν εϊκόνας των πραγμάτων τμήματα: Σελ. 307/8: 'Ο δυτικός πύργος της πλευράς αυτής (της προς τόν λιμένα πλευράς, ή όποια εις Σχ. 12=Δ-Ε, βλ. και πίν. 21) είναι οκτάπλευρος... 'Ο πύργος αυτός μοιάζει μέ τούς οκταγωνικούς πύργους του περιβόλου του Λευκού Πύργου. 'Ο ανατολικός πύργος (της αυτής πλευράς) είναι τετράγωνος και δέν σώζεται σ' όλόκληρο τό ύψος (πίν. 22)... Στην ανατολική πλευρά (του) είναι έντειχισμένο μαρμάρινο έλληνιστικό ανάγλυφο δεξιόσεως (T a f r a l i, Topographie, πίν. XV, I και ένταυθα πίν. 23) και φαίνεται πως ή πλευρά αυτή ήταν ή κόρη έξωτερική όψη του... 'Ο πύργος είναι προγενέστερος του περιβόλου Β-Γ'-Δ-Ε και σύγχρονος μέ τά δυτικά τείχη της πόλεως. Σελ. 308: Μικρή σκαφική έξουνα άπέδειξε ότι τό δυτικό τείχος της πόλης μέ τούς τοιγωνικούς προβόλους δέν σταματού από σημείο Β, άλλα συνεχίζεται μέ κατεβήσισιν προς τόν πύργο του 'Αναγλύφου, όπου και άπέληγε, σύμφωνα μέ τό τοπογραφικό σχεδιάγραμμα της Θεσσαλονίκης, που χρησιμοποίησε ό Struck. Και περαιτέρω, α υ τ ό θ ι: Τόν τούτο πύργο του φρουρίου άποτελοΐσε πιθανώς ό πρόβολος Δουρσοΐτη, που καταστράφηκε λίγα χρόνια πριν από τό 1915. Σήμερα σώζεται ένα τμήμα του μέσα σε μικρό σιδηρογείο, λίγα μέτρα ΝΑ του πύργου του 'Αναγλύφου. 'Ο T a f r a l i, Topographie σ. 16, είχε ύποθέσει ότι από τό σημείο αυτό άρχισε ό μόλος του λιμένα της Θεσσαλονίκης, που στο 15 αϊ. όνομαζόταν τζερέπιουλον.

Έχουμεν λοιπόν μέχρι τουδς άμφισβητήτους τουρκικάς κατασκευάς εις αυτήν την

θέσιν (δυτικός πύργος κ.ά.) και λείψανα βυζαντινών κατασκευών (πύργος 'Αναγλύφου, πρόβολος Δουργούτη).

Λέγει ο συγγραφέας περαιτέρω, σ. 309: *Τὸ κείμενο τῆς μόνης γνωστῆς ἐπιγραφῆς, ποὺ βρῆσκαται ἐπάνω ἀπὸ μιὰ πύλη τοῦ φρουρίου, πιθανῶς τῆ βόρεια, καὶ μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Ἑβραϊκὰ Τσελεμπή, ἀναφέρει ὅτι ὁ σουλτάνος Σουλεϊμάν ὁ Μεγαλοπρεπὴς (1520-1566) ἔκτισε τὸ φρούριο αὐτὸ (ΕΕΒΣ 16, 1940, σ. 333). Μὲ τὴν ἐπιγραφή συμφωνεῖ ἡ ἀτεκμηριωτὴ βέβαια πληροφορία τοῦ Σανασα (1590, Μ ε ρ τ ζ ι ο ς, Μνημεῖα, σ. 135) ὅτι τὸ φρούριο αὐτὸ «ἀνήγειρεν ὁ Σουλτὰν Σουλεϊμάν». Τὸ φρούριο αὐτὸ καὶ ὁ περίβολος τοῦ Λευκοῦ Πύργου εἶναι πιθανότατα σύγχρονα ἔργα.*

Τὸν τουρκικὸν λοιπὸν κτισμὰτων καὶ τὴν μορφήν καὶ τὴν χρονολογίαν μᾶς ἐγνώρισεν οὗτος ὁ συγγραφέας. Προκειμένου ὅμως περὶ τῶν βυζαντινῶν κτισμμάτων μᾶς ἐγκαταλείπει, λέγων, σ. 309: *Ἡ διαμόρφωση τῶν βυζαντινῶν τειχῶν σ' αὐτὸ τὸ ἀκρογωνιαῖο σημεῖο πρὶν ἀπὸ τὴς δυναμικῆς κατασκευῆς καὶ ἀνακατασκευῆς δὲν εἶναι ἀκόμη γνωστὴ. Ἄν ὁ πύργος τοῦ Ἐναγλύφου ἦταν τὸ νοτιότερο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τείχους ἢ ἂν σχηματίζεταν στὸ σημεῖο αὐτὸ κάποιοι ἄλλοι ὀχυρωματικὸς περίβολοι, μόνον ἡ σκαφικὴ ἔρευνα μπορεῖ νὰ διευκρινίσῃ.*

Ὁ ὀχυρωματικὸς λοιπὸν περίβολος τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρδαρίου μὲ τοὺς κανονιοφόρους πύργους του καὶ ὁ σύγχρονός του ὀχυρωματικὸς περίβολος τοῦ Λευκοῦ Πύργου μὲ τοὺς γωνιαίους κανονιοφόρους πυργίσκους του ἐγένοντο ἐπὶ Σουλεϊμάν Α' τοῦ Μεγαλοπρεποῦς (1520-1566) ὡς ἀμυντικὰ ἔργα κατὰ τὸν πόλεμον τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας πρὸς τὰς ναυτικῆς δυνάμεις τῆς Δύσεως καὶ ἰσχύει ἡ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, σ. 310, προβολομένη παρατήρησις τοῦ L e a k, Travels, III, σ. 239, ὅστις ὡς στρατιωτικὸς διέκρινε στὴν οχύρωση τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρδαρίου χαρακτηριστικὰ ἀμυντικῶν ἔργων γὰρ πόλεμο πωρίτιδος.

Χρησιμοποιοῦν ὅμως ἀναδρομικῶς τὴν παρατήρησιν τοῦ Leak ὁ συγγραφέας ὀμιλεῖ εἰς χωριστὴν ὑποδιαίρεσιν τῆς ὕλης του, σ. 310-311, περὶ ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς οχύρωσεως τῆς Θεσσαλονίκης στὸν 15ο-16ο αἰῶνα καὶ λέγει, σ. 310: *Ἐκσυγχρονισμὸς τῆς οχύρωσεως τῆς Θεσσαλονίκης, σύμφωνα μὲ τὴς ἀπαιτήσεις ἐνὸς νέας μορφῆς πολέμου, φαίνεται πὸς ἀνέλαβαν οἱ Τοῦρκοι μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς πόλης (1430). Ἡ προσοχὴ τοῦς ἀπορρίπτει στὰ νεοραλγικὰ σημεῖα, τοὺς γωνιαίους πύργους καὶ τὴν Ἀκρόπολιν, τὰ ὁποῖα μετέτρεψαν σὲ ἰσχυρὰ ἀμυντικὰ φρούρια. Ἰσχυρὰ ἀμυντικὰ φρούρια ὅμως διὰ πόλεμον πωρίτιδος ἤμποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν οἱ ὀχυρωματικοὶ περίβολοι μὲ τοὺς κανονιοφόρους πύργους τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρδαρίου καὶ αὐτοῦ τοῦ Λευκοῦ Πύργου ἐπὶ Σουλεϊμάν καὶ ὄχι αὐτὸς οὗτος ὁ Λευκὸς Πύργος καὶ ὁ πύργος τοῦ Τριγωνίου, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶναι κτισμένοι ὡς πυροβολοστάσια, ὅπως δὲν εἶναι κτισμένοι ὡς πυροβολοστάσιον καὶ ὁ πύργος τῆς Ἀκροπόλεως, ἀλλὸς θὰ ἦσαν περὶ τοὺς ὀχυρωματικοὺς περίβολοι τοῦ Σουλεϊμάν.*

Παρακολουθοῦντες τοὺς συλλογισμοὺς τοῦ συγγραφέως παραθέτομεν αὐτουσίως τὰς διαπιστώσεις καὶ τὰ συμπεράσματά του: Διαπιστώνει ὁ συγγραφέας, σ. 310: *Ἐπισκεψὴ τοῦ Ἐπιταπύργου τῆς Ἀκροπόλεως τὸ 1431, ἕνα μόνον χρόνον μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Θεσσαλονίκης, εἶναι μαρτυρημένη ἀπὸ ἐπιγραφή ἐντειχισμένη ἐπάνω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ εἴσοδο τοῦ φρουρίου (περὶ αὐτῆς τελευταίως Γ. Α. Σ τ ο γ ι ὀ γ λ ο υ, Ἡ ἐν Θεσσαλονικίᾳ πατριαρχικὴ μονὴ τῶν Βλαττάδων. Ἀνάλεκτα Βλαττάδων 12, Θεσσαλονικὴ 1971, σ. 74 κ.έ.). Εἰς τὸ ἀμελέτητον ὅμως ἀκόμη Ἐπιταπύργον ὀμολογεῖ ὁ συγγραφέας, σ. 311, ὅτι μόνον γενικὰ μπορεῖ νὰ ὑποδείξῃ κανεὶς τμήματα ποὺ κατασκευάσθησαν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ (ἐννοεῖ τὸ 1431), ὅπως π.χ. τὸ τμήμα τοῦ πύργου τῆς κεντρικῆς πύλης μὲ τὸ ὕψηλόν τῆς. Ἡ τοιχοδομία στὸ δεξιὸ μέρος εἶναι παρόμοια μὲ τὴν τοιχοδομίαν τοῦ Λευκοῦ Πύργου. Δὲν μᾶς ἀπέδειξεν ὅμως ὁ συγγραφέας ὅτι τὸ ἐν λόγῳ τμήμα τοῦ πύργου προέρχεται ἐκ τῆς ἐπισκευῆς τοῦ 1431 καὶ ἡ ὁμοίότης τῆς τοιχοδομίας δὲν ἤμπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ εἰς χρονολόγησιν τοῦ Λευκοῦ*

Πύργου. Τουναντίον, ὁ συγγραφεὺς φαίνεται ὅτι θεωρεῖ τὸ *τριῆμα τοῦ πύργου* ὡς ἐπισκευὴν τοῦ 1431 λόγῳ τῆς ὁμοιότητός του μετὰ τὴν τοιχοδομίαν τοῦ Λευκοῦ Πύργου, κατὰ σχῆμα «λήψεως τοῦ ζητουμένου» δηλαδή.

Τὸν αὐτὸν συλλογισμόν ἐφαρμόζει ὁ συγγραφεὺς, σ. 311, καὶ εἰς τὸν πύργον τοῦ Τριγωνίου, τὸν εὐρισκόμενον εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους (πίν. 24), τὸν λεγόμενον Τζιντζιρλή-Κουλέ, τοῦ ὁποίου ἡ τοιχοδομία εἶναι σχεδὸν παρόμοια μετὰ τὴν τοιχοδομίαν τοῦ πύργου τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τοῦ Λευκοῦ Πύργου, καὶ ὀδηγεῖται εἰς τὴν ἀποψιν, ὅτι ὁ πύργος τοῦ Τριγωνίου ὅπως καὶ ὁ Λευκὸς Πύργος κτίσθη ἀπὸ Ἰταλοῦ μαστόρους στὸν 15ο αἰῶνα.

Ἡ ὁμοιότης ὁμῶς τῆς τοιχοδομίας εἰς τὸν πύργον τῆς Ἀκροπόλεως, τὸν πύργον τοῦ Τριγωνίου καὶ τὸν Λευκὸν Πύργον ἐν μόνον ὑποδεικνύει, ὅτι τὰ κτίσματα αὐτὰ ἐγένοντο ὅλα κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν. Ἐφοῦ δὲν γνωρίζομεν εἰς τί ἀκριβῆς συνίστατο ἡ ἐπισκευὴ τοῦ πύργου τῆς Ἀκροπόλεως τὸ 1431, ἡ ὁμοιότης τμήματος τῆς τοιχοδομίας του μετὰ τὴν τοιχοδομίαν τῶν ἄλλων δύο ἀναφερθέντων κτισμάτων δὲν δικαιολογεῖ χρονολόγησιν αὐτῶν τὸ 1431. Ἄλλωστε, ὡς διαπιστώνει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς, σ. 311: *Ἡ τοιχοδομία τῶν ὀριζοντίων στρώσεων λίθων καὶ πλίνθων καὶ ἡ παρεμβολὴ ἀνάμεσα στοὺς λίθους κομματιῶν πλίνθων, τοποθετημένων πάντοτε ἐπάλληλα, συναντᾶται στὴ Μακεδονία καὶ Ἱπτερο ἀπὸ μνημεῖα τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνα... Ἡ ἴδια τοιχοδομία συναντᾶται ἀπὸ ὀχυρώσεις τοῦ 14ου αἰῶνα.* Πρέπει, πάντως, νὰ ἔχωμεν κατὰ νοῦν, ὅτι οἱ πύργοι αὐτοὶ δὲν ἐκτίσθησαν ὡς πυροβολοστάσια. Ὑποδεικνύουν τοῦτο αἱ ἀκάλυπτοι ἐπάλλξεις τῶν. Ἐπομένως ἐκτίσθησαν πρὸ τῆς ἐποχῆς «τοῦ πολέμου πυρίτιδος». Ἡ ἐποχὴ τοῦ «πολέμου πυρίτιδος» δὲν ἤρριξε τὸ 1430, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἄλωσην τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1453, ὅποτε ἐχρησιμοποιήθησαν τὸ πρῶτον πυροβόλα, καὶ ὅταν κατὰ τὸν πόλεμον τῶν Τούρκων μετὰ τὰς ναυτικὰς δυνάμεις τῆς Δύσεως ἐχρειάσθη νὰ ὀχυρωθῇ ἡ Θεσσαλονίκη ἐναντι ἐπιθέσεως ἀπὸ θαλάσσης, ὀχυρώθησαν μετὰ πυργίσκους πυροβολοστασίων τὸ 1535/36 ἐπὶ Σουλεϊμάν Ἀ' τοῦ Μεγάλου-σουλτοῦ (1520-1566) ὁ πύργος τοῦ Βαρδαρίου καὶ ὁ Λευκὸς Πύργος. Ἡ ὀχύρωσις τῶν δύο τούτων παραλιακῶν πύργων μετὰ πυργίσκους πυροβολοστασίων δεικνύει ὅτι τὸσον ὁ Λευκὸς Πύργος ὅσον καὶ οἱ πύργοι τοῦ Τριγωνίου καὶ τῆς Ἀκροπόλεως δὲν ἐκτίσθησαν ἀρχικῶς ὡς πυροβολοστάσια καὶ δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ κτισθοῦν ὑπὸ τῶν Τούρκων. Προὔπηρχον λοιπὸν τῆς καταλήψεως τῆς πόλεως ὑπ' αὐτῶν τὸ 1430. Καὶ ἀφοῦ, ὡς λέγει ὁ συγγραφεὺς, σ. 310: *Τέτοια ὀχυρωματικὰ ἔργα εἶναι γνωστὰ ὅτι δὲν ἔγιναν στὴ Θεσσαλονίκη στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς βυζαντινῆς καὶ βενετικῆς κυριαρχίας* καὶ ἐπομένως δὲν εἶναι οὔτε βυζαντινὰ, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἔγιναν πολὺ παλαιότερον, ἐπὶ Φραγκοκρατίας (1204-1224) ὑπὸ τῶν Σταυροφορίων τῆς Δ' Σταυροφορίας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀπῆχε ἡ παράδοσις, ὁμιλοῦσα περὶ Βενετῶν τεχνιτῶν, καὶ πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον ὑπεστήριξαν ὁ Γερμανὸς εἰδικὸς στρατιωτικῶν ὀχυρώσεων Bodo Ehardt.

Ἐπιπλέον ὁ συγγραφεὺς ἔκρινεν ὅτι ἔπρεπε νὰ διαπραγματευθῇ χωριστὰ, σ. 312-314, τὰς βυζαντινὰς ὀνομασίας ἀνατινθῶν βυζαντινῶν πύργων, τὰς ὁποίας ἀναφέρουν συμπτωματικῶς αἱ πηγαί. Εἶναι δὲ αὐταί:

α) Ὁ πύργος τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σκάλας (Acta St. Demetrii. Migne P. Gr. 116, στ. 1329: *ὁ πρὸς τὴν δόξιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς σκάλας πύργος*). Ὁ πύργος αὐτὸς ἐτοποθετήθη κατ' εἰκασίαν ὑπὸ προηγουμένων μελετητῶν τῆς τοπογραφίας τῆς Θεσσαλονίκης (Γ. Θεοχαρίδης, Μ. Vickers) εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ λιμένος τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου εἰς τὰ δυτικὰ τῆς πόλεως, ἐπειδὴ «σκάλα» σημαίνει «λιμνὴ» καὶ ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχον τότε ἀποδείξεις ὑπάρξεως ρωμαϊκοῦ λιμένος εἰς τὰ ἀνατολικά τῆς πόλεως. Σήμερον, χάρις εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν ἔρευναν τοῦ συγγραφέως εἰς τὴν πρὸς τὴν θάλασσαν περιοχὴν τοῦ συγκροτήματος τοῦ Γαλερίου, ἡ ὑπαρξίς ἐκεῖ ρωμαϊκοῦ λιμένος δὲν τίθεται ἐν ἀμφιβόλῳ. Ὁ συγγραφεὺς σήμερον φρονεῖ, σ. 312: *Τὸ πιθανότερον εἶναι ὅτι Ἐκκλησια-*

στική Σκάλα ὀνομαζόταν στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. ὁ ρωμαϊκὸς λιμένας τῆς Θεσσαλονίκης (βλ. πορ.), ποὺ βρισκόταν στὴ Ν.Α γωνία τῆς πόλης. Περαιτέρω, σ. 320/21, θὰ προσπαθήση νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ ἐπίθετον «Ἐκκλησιαστική», λέγων: *Εἶναι πιθανόν, ἀφοῦ ἡ κατεθινηση σημαίνει καὶ ἡ ἀπόσταση εἶναι μικρὴ, ἡ μεγαλοπρεπὴ εἰσόδος τοῦ Ὀκταγώνου τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ἦταν στὰ χριστιανικὰ χρόνια μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες ἐκκλησίες τῆς πόλης* (Χ. Ι. Μακρόνα, Τὸ Ὀκτάγωνον τῆς Θεσσαλονίκης, ΠΑΕ 1950, σ. 313), νὰ ὀδηγοῦσε στὴν ἀποβάθρα αὐτῆ· ἔτσι ἐρμηνεύεται καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ λιμένος ὡς ἐκκλησιαστικῶς.

Τὸ ὅτι Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα ὀνομάζετο εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 7ου αἰῶνος ὁ ρωμαϊκὸς λιμὴν εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν τῆς πόλεως, τοῦτο ἐνισχύεται ἴσως καὶ ὑπὸ τῆς σκέψεως, ὅτι ἡ ὀνομασία αὐτὴ οὐδέποτε ἄλλοτε ἀναφέρεται, διότι ἐλησμονήθη, ὅπως ἐλησμονήθη μετὰ τὸν σεισμό καὶ τὴν νέαν ὀχύρωσιν τῆς Θεσσαλονίκης μετὰ τὸ 620-630 καὶ ὁ ρωμαϊκὸς λιμὴν. Ἐάν ἡ ὀνομασία αὐτὴ ἀνῆκεν εἰς τὸν λιμένα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ὁ ὁποῖος ἔπαιξε ρόλον εἰς τὴν κατόπιν ζωὴν τῆς πόλεως, εἶναι λίαν πιθανόν ὅτι θὰ ἀνεφέρετο ὑπὸ τινος μεταγενεστέρως πηγῆς. Τὸ γεγονός, ὅτι αὕτη ἐλησμονήθη, τὴν συνδέει περισσότερον μὲ τὸν λησμονηθέντα ρωμαϊκὸν παρά μὲ τὸν ἐπιζήσαντα τεχνητὸν λιμένα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Ἡ σκέψις τοῦ συγγραφέως, ὅτι ἡ «Σκάλα» ὀνομάσθη «Ἐκκλησιαστικὴ» ἐκ τῆς γειτνιασεως καὶ ἐκ τῆς πιθανῆς συνδέσεως αὐτῆς μετὰ τοῦ Ὀκταγώνου, τὸ ὅποιον, ὡς φαίνεται πεπεισμένος ὁ συγγραφεὺς, σ. 320/21: *ἦταν στὰ χριστιανικὰ χρόνια μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες ἐκκλησίες τῆς πόλεως*, εἶναι λίαν ἐλκυστικὴ, ἂν καὶ ἀποδείξεις περὶ τῆς ὀρθότητος αὐτῆς παραμένουν εὐχρῆς ἔργον. Ὁ ἀνασκάψας τὸ Ὀκτάγωνον ἔφορος τότε ἀρχαιοτήτων Χ. Ι. Μακρόνας δὲν διεπίστωσεν, ἀλλὰ ἀπλῶς εἰκάσεν ὅτι τοῦτο, ρωμαϊκὸν κτίσμα κατ' ἀρχάς, μεταβλήθη ἀργότερον εἰς ἐκκλησίαν, ὡς συνέβη εἰς τὴν θόλον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (Τὸ Ὀκτάγωνον, σ. 314). (βλ. Προσθήκη 1 εἰς σελ. 422). Πάντως αἱ διαπιστώσεις τοῦ Μακρόνα, Τὸ Ὀκτάγωνον, σ. 304, ὅτι: *Ἐκ τῶν ἐνδείξεων τούτων συνάγεται μετὰ πιθανότητος ὅτι τὸ κτήριο, ὑποστάν ζημίας ἐμεινεν ἀχρησιμοποίητον ἐπὶ μικρὸν χρονικὸν διάστημα, εἴτα δὲ κατέρρευσεν ἐντελῶς ἐκ βιαιῆς αἰτίας, ἴσως ἐκ σεισμοῦ. Ὁ βίος τὸν δὲν φαίνεται νὰ ἦτο μακρὸς. Εἰς τοὺς συγγραφεῖς καὶ τοὺς περιηγητὰς οὐδεμίαν εἶδησιν περὶ αὐτοῦ ἠδυνήθησαν νὰ ἀνεύρω, συμφωνοῦν μὲ τὰς εἰδήσεις περὶ ἕξ μεγάλων σεισμῶν ἀπὸ τοῦ 362-417* (βλ. M. Vickers, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 120, σημ. 80), εἰς ἐκ τῶν ὁποίων, πιθανῶς ὁ τοῦ 416, κατέστρεψε τὸ Ὀκτάγωνον καὶ ἐρμηνεύουν τὴν παντελῆ ἔλλειψιν εἰδήσεων περὶ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ κτηρίου (βλ. Προσθήκη 2 εἰς σελ. 422).

β) Ὁ πύργος κατὰ τοὺς Βουργεσίους (Εὐστάθιος, ἐκδ. Κυριακίδη, σ. 92: *«Καὶ ὁ μὲν εἶπὼν Λατίνος ὡς ἐκ τοῦ κατὰ τοὺς Βουργεσίους πύργου ἔβλεμα ἐπέμφθη τοῖς ἔξω...»*). Ὁ εὐρισκόμενος ἀπέναντι ἢ πλησίον τῆς συνοικίας τῶν Λατίνων ἐμπορῶν (Βουργεσίων) πύργος αὐτὸς ἐτοποθετήθη ὑπὸ παλαιότερων ἐρευνητῶν (Χατζῆ-Ἰωάννου, Tafali, Κυριακίδης) μὲ πιθανότητα κοντὰ στὸν Φραγκομαχαλὰ τῆς Θεσσαλονίκης γύρω ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῶν καθολικῶν καὶ δίπλα στὸ λιμάνι, διότι οἱ Λατίνων ἐμποροὶ κατὰ τὴν γενόμενῃ ἀποδεκτὴν γνώμην τοῦ Χατζῆ-Ἰωάννου, Ἄστυγρᾶφια, σ. 38: *ὄφειλον νὰ κατοικοῦσι παρὰ τὸν λιμένα*. Ὁχυρωμένως περίβολος ὁμοῦς (borgo), εἰς τὸν ὁποῖον θὰ ἠμποροῦσαν νὰ κατοικοῦν Λατίνων ἐμποροὶ (Βουργεσίοι), παρὰ τὸν λιμένα τῆς πόλεως εἶναι τὸ ἀναφερθὲν φρούριον τοῦ Βαρδαρίου. Διὰ τοῦτο ὁ Struck, BZ 14, 1905, σ. 544, ἐταύτισε τὸν ἀπέναντι ἢ πλησίον τῶν Βουργεσίων ἀνώνυμον πύργον τοῦ Εὐσταθίου μὲ τὸν ἀπέναντι ἢ πλησίον τοῦ φουρίου τοῦ Βαρδαρίου ἀναφερθέντα πύργον τῆς Ἀποβάθρας.

Ἄμφιβολιαν περὶ τούτου διατυπώνει ὁ συγγραφεὺς, σ. 313, λέγων: *Λέν εἶναι γνωστὸν ὅμως ἂν ἡ Θεσσαλονίκη εἶχε στὸν 12ο αἰ. τέτοιον περίβολο. Εἶναι δύσκολο νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς,*

ἀποῦ ἀνασκαφικά δὲν ἔχει ἐντοπισθῆ, πὸς τὸ φρούριο τοῦ Βαρδαρίου ἀντικατέστησε κάποιον βυζαντινὸ ὀχυρωματικὸ περίβολο. Δὲν ἔχει βεβαίως ἐντοπισθῆ ἀνασκαφικά ὀχυρωματικὸς περίβολος εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην, ἀλλὰ αὐτὸς δὲν εἶναι λόγος, νομιζομεν, νὰ ἀπορριπθῶν ἄσζητητὴ τόσαι περὶ τούτου ἐνδείξεις. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχομεν πάντοτε ἀνασκαφικὴν ἐπιβεβαίωσιν λογικῶν σκέψεων. Ὁρισμένοι τόποι ἔχουν κάποιαν παράδοσιν καὶ οἱ Τούρκοι ἔδειξαν πάντοτε κάποιον συντηρητισμόν. Οἱ Τούρκοι ἐπανελάβον ὅ,τι εὔρον. Αἱ τουρκικαὶ ὀχύρωσεις ἐπανελάβον τὰς βυζαντινάς καὶ δὲν ὑπάρχει τουρκικὴ ὀχύρωσις εἰς ἐντελῶς νέαν θέσιν εἰς κανὲν σημεῖον τῆς ὀχυρώσεως τῆς Θεσσαλονίκης. Δικαιούμεθα λοιπὸν νὰ υποθέσωμεν, χωρὶς κίνδυνον νὰ ἀπομακρυνθῶμεν πολὺ ἀπὸ τὴν ἀλήθειαν, ὅτι τὸ τουρκικὸν φρούριον τοῦ Βαρδαρίου δὲν ἦτο τὸ πρῶτον ὀχυρωματικὸν ἔργον εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην, ἀλλ' ἀντικατέστησε κάποιον βυζαντινὸν ὀχυρωματικὸν περίβολον, ἔκει, ὅπου μάλιστα διεσώθησαν λείψανα τοιοῦτου, ὡς ὁ πύργος τοῦ Ἀναγλύφου καὶ ὁ πρόβολος Δουργούτῃ, καὶ ὅπου ἤρχιζεν ὁ προστατεύων τὸν λιμένα πρόβολος, ὁ ὀνομασθεὶς ἀργότερον «τζερέμπουλον». Θὰ ἤμποροῦσε λοιπὸν ἐκεῖ νὰ ἦτο ὁ παρὰ τὸν λιμένα «Μπουργκος» τὸν Λατινὸν ἔμπόρου, ἀπέναθεν ἢ πλησίον ἢ πλησίον τοῦ ὁποίου ἦτο ὁ ἀνώνυμος πύργος τοῦ Εὐσταθίου, ὁ πύργος τῆς Ἀποβάθρας δηλονότι, συμφώνως καὶ μετὰ τὴν ταύτισιν τοῦ Struck.

Χωρὶς βέβαια ἀνασκαφικὰ διαπιστώσεις ὁ συγγραφεὺς προβαίνει, σ. 313, εἰς μίαν νέαν ὑπόθεσιν. Εἰς τὴν συνθήκην τοῦ Μιχαῆλ Η' μετὰ τὸν Βενετῶν τῆς 8ης Ἰουνίου 1265 λέγεται: «Ὡσαύτως ἵνα δόσει αὐτοῖς ἡ βασιλεία μου εἰς τὸ μέρος τῆς Θεσσαλονίκης, ἔνευ τοῦ κάστρου, ἔνθα θέλουσι, τόπον εἰς κάθισμα» (T a f e l - T h o m a s, Urkunden κ.λ., III, 1857, σ. 70). Καὶ εἰς τὸ ἀντίστοιχον λατινικὸν κείμενον τῆς συνθήκης: «...in Salonichi extra castrum terram et locum, ubi sibi placebit, pro faciundo seziun et mansionem» (H o r S e n c e n k o, The Zetel Revolution κ.λ., Προσφορά εἰς τὸν Π. Κ. Β. ρ. ι. κ. α. δ. η. ν., Θεσσαλονικὴ 1953, σ. 609). Λέγει τώρα ὁ συγγραφεὺς, σ. 313: *Φυσικὰ ὁ τόπος αὐτὸς δὲν θὰ βρισκόταν στὶς ἐλῶδεις ἀκτὲς δυτικὰ τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλ' ἀνατολικὰ. Μήπως ὁ τόπος αὐτὸς, ποῦ ἦταν ἕνας Μπουργκος (προάστειον), ὀνομαζόταν Βουργείσιον καὶ μπορεῖ νὰ τοποθετηθῆ κοντὰ στὸ λιμάνι Κελλάριον (βλ. πρκ.).* Ἡμεῖς ἀναζητοῦμε τὸ Μόλον Ἀλλατινὸν, ποῦ εἶναι γνωστὴ στὸς παλιούς Θεσσαλονικεῖς, ὡς Πύργου, ἀπὸ τὰ μεγάλα ἐξοχικὰ σπίτια τῶν πλοσίων; Στὴν περίπτωσιν αὐτῇ, ποῦ μόνο ὡς ὑπόθεσις μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῆ, ἀπέναντι τοῖς Βουργείσιος βρισκόταν ὁ ἀνατολικὸς πύργος, στὴ θέσιν τοῦ ὁποίου κτίσθηκε ἀργότερα ὁ Λευκὸς Πύργος.

Ἡ ὑπόθεσις ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται εὐφυής, ὑπάρχουν ὅμοιαι εἰς ἀντιρρήσεις: α) Τὸ Κελλάριον, ἐκεῖ ὅπου τὸ τοποθετεῖ ὁ συγγραφεὺς, σ. 321/22, ἀπέχει τῆς Θεσσαλονίκης δύο μίλια, τρία περίπου χιλιόμετρα, εἰς θαλασσίαν ἀπόστασιν καὶ οἱ Βενετοὶ θὰ ἦσαν εἰς αὐτὸ ἀπομεινωμένοι καὶ διὰ τὰ ἐμπορικὰ τῶν συμφέροντα ἀσυμφόρων μακρὰν τῆς ἐμπορικῆς κινήσεως τοῦ λιμένος τῆς πόλεως. β) Ὁ Εὐστάθιος ὀμιλεῖ περὶ Βουργείσιον καὶ τοῦ κατ' αὐτοὺς πύργου τὸ 1185, ὀγδόνητα ἔτη πρὸ τῆς συνθήκης τοῦ 1265, καὶ οἱ Βενετοὶ τῆς συνθήκης οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουν, μεταγενέστεροι αὐτοί, μετὰ τοὺς Λατινοὺς ἔμπόρους τοῦ Μπουργκος, τοὺς Βουργείσιους, τοῦ Εὐσταθίου. Ἡμεῖς ἀναζητοῦμε τοὺς Βουργείσιους τοῦ Εὐσταθίου τὸ 1185 καὶ ὄχι τοὺς Βενετοὺς τῆς συνθήκης τοῦ 1265. Καὶ ἐὰν ἀκόμη οἱ Βενετοὶ αὐτοὶ τοῦ 1265 εἶχον ἐγκατασταθῆ εἰς τὸ Κελλάριον, δὲν θὰ ἤμποροῦσαν νὰ εἶναι ἀναδρομικῶς οἱ Βουργείσιοι τοῦ Εὐσταθίου τὸ 1185.

γ) Ὁ πύργος τῆς Σαμαρείας (Ἀναγνώστης, ἔκδ. Βόνν., σ. 508: «Τοῦτο καὶ κατὰ τὸν πύργον τὸν καλούμενον Σαμαρείαν εἶδον πάντες συμβάν»). Τὸν πύργον τοῦτον εἶχε τοποθετήσῃ ὁ T a f e l i, Topographie, σ. 93, 112, εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τῆς πόλεως καὶ εἰς τὸν λιμένα. Ἡ τοποθέτησις αὐτῆ ἠμφισβητήθη (Α. Β. κ. α. λ. ὁ π. ο. υ. λ. ο. ς., Ἡ Θεσσαλονικὴ σ.τ. 1430, 1821, 1912-13, Θεσσαλονικὴ 1947, σ. 16-17). Ἡ περιγραφή τῶν περὶ τὸν πύργον τοῦτον συμβάντων ὑπὸ τοῦ Ἀναγνώστου (ἐνθ' ἄνωτ.), ὁ ὁποῖος περὶ μὲν τοῦ

πύργου λέγει: «*πρὸς τὴν τῆς θαλάττης αὐτὴν κείμενον ἡδὴνα καὶ διατειχίσμασι καὶ ὄπλοις καὶ πᾶσι τοῖς ἀναγκαίοις καλῶς κατοχυρωμένον*», *περὶ δὲ τὸν καταφυγόντων εἰς αὐτὸν καὶ διαφυγόντων ἕξ αὐτοῦ λέγει: «Οἱ καὶ διὰ τοῦ κατὰ θάλατταν προβεβλημένου διατειχίσματος (Τζερέμπονλον τοῦτο πάντες καλεῖν εἰώθαμεν) εἰς τὰς τριῆρεις εἰσίσαι»,* ὠδήγει ἡδὴ εἰς τὸν λιμένα, τὸν πύργον τοῦ Βαρδारीου καὶ τὸ Τζερέμπονλον. Ἡ παραβολὴ ἐπὶ πλεόν τοῦ χωρίου τοῦ Ἄναγνώστου μὲ τὴν ἔκθεσιν τῶν Βενετῶν τῆς Εὐβοίας διὰ τὴν ἄλυσιν τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου περιγράφεται τὸ αὐτὸ γεγονός καὶ ὅπου τὸ γεγονός τοῦτο τοποθετεῖται εἰς τὸν λιμένα τῆς πόλεως (Δ. Μ. Ἐ. ρ. τ. ζ. ι. ο. υ, Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 91), παραβολῇ, τὴν ὁποῖαν ἔκαμεν ὀξυδερκῶς ὁ συγγραφεὺς, σ. 314: *ὠδηγεῖ στοὺς συμπεράσματα ὅτι ὁ πύργος τῆς Σαμαρείας δὲν βρισκόταν στὴ θέση τοῦ Λευκοῦ Πύργου (Βακαλόπουλος), ἀλλὰ στὴν δυτικὴ πλευρὰ, κοντὰ στὸν λιμένα (Tafra) καὶ συγκεκοιμημένα στὸ σημεῖο ποῦ ἀρχίζε τὸ τζερέμπονλον.*

Τὸ 1430 λοιπὸν εἰς τὸ νότιον ἄκρον τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς πόλεως ὑπῆρχε κάποια ὀχύρωσις μετὰ πύργου, παρὰ τὴν ὑπερβολικῶς συγκρατημένην διατύπωσιν τούτου ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, σ. 314, ὅτι: *Ἡ περιγραφὴ τοῦ Ἄναγνώστου καὶ ἰδιαιτέρα ἡ ἀναφορά στὸ διατειχίσμα τοῦ πύργου ἐνισχύει τὴν ὑπόθεσιν (:), παρ' ὅλον ὅτι τίποτα δὲν ἔχει ἀνασκαφικὰ διαπιστωθῆ, ὅτι ἡ ὀχύρωση στὸ νότιο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τείχους ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ ἕναν ἄλλον πύργο.*

Τὸ ἐν λόγῳ ὀχυρωματικὸν συγκρότημα δυτικῶς καὶ παρὰ τὴν εἰσόδον τοῦ λιμένος ἦτο βεβαίως πολὺ παλαιότερον τοῦ 1430, ἀφοῦ, ὡς ἐλέχθη, *τοιούτου εἶδους ὀχυρωματικὰ ἔργα δὲν ἐγένοντο, ὡς γνωστὸν, εἰς τὴν Θεσσαλονίχην κατὰ τὰ τελευταῖα βυζαντινὰ ἔτη.* Πόσον ὁμῶς παλαιόν; Ἡ ἀπάντησις μόνον ὡς ὑπόθεσις ὑπὸ τύπον ἐρωτήσεως ἡμπορεῖ νὰ δοθῆ. Μήπως ἐσώζετο ἀκόμη τὸ 1430 μέρος τοῦ ὀχυρωμένου Μπουρτζοῦ τῶν Λατίνων ἐμπόρων τῆς ἐποχῆς τοῦ Εὐσταθίου, ὅποτε καὶ ἡ ὀνομασία τοῦ πύργου «Σαμαρεία» θὰ ἠδύνατο νὰ λάβῃ πιθανὴν ἐρμηνεῖαν (Santa-Maria);

Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα λοιπὸν καὶ αἱ καλὰ παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέως ἐπ' αὐτῶν μᾶς ἐπιτρέπουν σήμερον νὰ διορθώσωμε τὰς γνώσεις μας περὶ τὸν πύργον τῆς θαλασσίας ὀχυρώσεως τῆς Θεσσαλονίκης:

I) Περὶ τὴν θέσιν, ὅπου σήμερον ἴσται ὁ Λευκὸς Πύργος:

α) Εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 7ου αἰῶνος εὕρισκετο ἐκεῖ ὁ δυτικὸς πύργος τοῦ ρωμαϊκοῦ λιμένος, ὁ πύργος τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σκάλας.

β) Πύργος ὑπῆρχεν εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν καὶ τὸν 12ον αἰῶνα, ὁ «*κατὰ θάλασσαν ἐως πύργου*» τοῦ Εὐσταθίου.

γ) Κατὰ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ 13ου αἰῶνος εἶναι λιαν πιθανόν ὅτι οἱ Φράγκοι τῆς Δ' Σταυροφορίας ἔκτισαν ἐκεῖ τὸν σημερινὸν Λευκὸν Πύργον.

δ) Τὸν πύργον αὐτὸν, ὀνομασθέντα ἐπὶ Τουρκοκρατίας Πύργον Γενιτσάρων, Κανλι-Κουλέ καὶ τέλος Μπαζ-Κουλέ (Λευκὸν Πύργον), εἶχον ὀχυρώσει οἱ Τοῦρκοι τὸ 1535/36 ἐπὶ Σουλεϊμάν Α' τοῦ Μεγαλοπρεποῦς μὲ τετράγωνον ὀχυρωματικὸν περίβολον ἔχοντα πυργίσκους πυροβολοστασίον εἰς τὰς γωνίας.

II) Εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ θαλασσίου τείχους:

α) Εἶναι λιαν πιθανόν ὅτι ὑπῆρχεν ἐκεῖ πύργος τῆς ρωμαϊκῆς ὀχυρώσεως τῆς παραλίας τῆς Θεσσαλονίκης, ἀντιστοιχοῦς τοῦ πύργου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σκάλας, τοῦ μαρτυρημένου εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς βυζαντινῆς ἑπειτα θαλασσίας ὀχυρώσεως τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ «*κατὰ τοὺς Βουργεσίους πύργου*» τοῦ Εὐσταθίου, ὁ περιγραφόμενος ὑπὸ περιηγητῶν ὡς πύργος τῆς Ἀποβάθρας (Souciel, σ. 190).

III) Εἰς τὸ νότιον ἄκρον τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς πόλεως:

α) Ὁ πύργος τοῦ Ἀναγλύφου καὶ ὁ πρόβολος Δουργούτη δεικνύουν ὅτι ὑπῆρχεν ἐκεῖ λιαν πιθανῶς, κάποια βυζαντινὴ ἢ καὶ παλαιότερα ὀχύρωσις εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τῆς εἰς-

όδου τοῦ λιμένος, ἀφοῦ μάλιστα ὁ πρόβολος Δουργούτη θεωρεῖται ἡ ἀρχὴ τοῦ προστατεύοντος τῆν εἰσοδὸν τοῦ λιμένος λιμενοβραχίονος, τοῦ μετέπειτα ὀνομασθέντος Τζερέμ-πουλον.

β) Εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι Λατίνοι ἔμποροι, οἱ Βουργέσιοι τοῦ Εὐσταθίου, εἶχον ἐγκαταστήσει τὸ Μπουργκος αὐτῶν πρὸ τοῦ 1185 εἰς τὰς ὀχυρώσεις τοῦ δυτικοῦ μέρους τῆς εἰσοδοῦ τοῦ λιμένος, διὰ νὰ εἶναι ἀσφαλεῖς καὶ νὰ εὐρίσκονται πλησίον αὐτοῦ. Οὕτως ὁ ἀπέναντι αὐτῶν πύργος, ὁ *κατὰ τὸν Βουργεσίον πύργος*, ἡμπορεῖ νὰ εἶναι ὁ πύργος τῆς Ἐποβάθρας.

γ) Τὸ 1430 ὑπῆρχεν ἐκεῖ πύργος ὀνομαζόμενος Σαμαρεῖα, ἔχων ἴσως τὴν ὀνομασίαν αὐτὴν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν ἐκεῖ Λατίνων ἐμπόρων.

δ) Τὸ 1535 /36 ὁ Σουλεϊμάν Α΄ ὁ Μεγαλοπρεπὴς ὠχύρωσε τὸν τόπον μετὰ πύργους πυροβολοστασίων, ὡς εἶχεν ὀχυρώσει καὶ τὸν Λευκὸν Πύργον, διὰ τὰς πολεμικὰς ἀνάγκας τῆς ἐποχῆς του, ἀνάγκας τῆς ἐποχῆς «τοῦ πολέμου πυρίτιδος», καὶ τὸ φρούριον τοῦτο τοῦ Βαρδάριου ἐλάμβανεν ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ὅσον ἠχρηστεύετο ὁ προορισμὸς του ὡς πυροβολοστασίῳ εἰς τὰ μετέπειτα εἰρηνικὰ ἔτη, τὰ ὀνόματα Τὸπ-Χανέ, Μπαροῦτ- Χανέ καὶ τέλος ἀπὸ ἔξωτερικὸν πλεόν χαρακτηριστικόν του Ταμπάκ-Χανέ.

Μετὰ τὴν βοήθειαν τοῦ συγγραφέως αὐτὴν τὴν εἰκόνα ἡμποροῦμε νὰ σχηματίσωμεν σήμερον περὶ τῶν πύργων τῆς θαλασσίας ὀχυρώσεως τῆς Θεσσαλονίκης.

3) Ὁ Λιμένας (σ. 315-322). Ὑπὸ τὸν γενικὸν αὐτὸν τίτλον ὁ σ. ἐξετάζει: α) Τὸν βυζαντινὸν λιμένα, τὸν σκαπτόν δηλαδὴ ἐσωτερικὸν λιμένα (τοῦ Μ. Κων /τίνου) καὶ κύριον λιμένα ἐντὸς τοῦ κόλπου τῆς Θεσσαλονίκης, κόλπου ὁ ὅποιος κλειόμενος ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἐμβόλου (Μεγάλο Καραμπουρνὸ) ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸς λιμένα ἐξωτερικὸν τῆς Θεσσαλονίκης, β) τὸ Τζερέμπουλον, γ) τὸν λιμένα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, δ) τὸν ρωμαϊκὸν λιμένα, καὶ ε) τὸ Κελλάριον.

α) Ὁ βυζαντινὸς λιμὴν (Σχ. 13). Ὁ κατασκευασθεὶς εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν τῆς πόλεως τὸ 322 ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου τεχνιτὸς λιμὴν, διὰ νὰ περιλάβῃ τὸν ἐναντίον τοῦ Λικινίου ἑτοιμασθέντα στόλον αὐτοῦ (Ζώσιμος, 2,22), ἐχρησίμευσε καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν περίοδον ὡς ὁ κύριος λιμὴν τῆς πόλεως. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὁ λιμὴν εἶχεν ἐσωτερικὴν ὀχύρωσιν καὶ τὰ προβλήματα τῆς διαδρομῆς τῶν τευχῶν τῆς συζητεῖ ὁ σ. εἰς τὰς σελ. 316-318. Οὕτω τὸ βόρειον τεῖχος τοῦ λιμένος δὲν ἦτο εὐθύγραμμον, ὡς παρὰ Tafrafi (Top. σ. 18) καὶ παρὰ Vickers (Sea Walls, σ. 277, εἰκ. 3), ἀλλ' ἐσχημάτιζε πρὸς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ πρόβολου, ὡς εἰς τὰ σχεδιαγράμματα τοῦ Gravier d'Otières (παρὰ Vickers, πίν. Ια) καὶ τοῦ Struck (BZ, 16, 1905, σ. 545). Ὁ πρόβολος ἐπροστάτευσεν τὴν κυρίαν πύλην τοῦ λιμένος πρὸς τὴν πόλιν (τὴν πύλην τοῦ Λέοντος) ἀπὸ τὸ *δεξιὸν καὶ ἀκάλυπτον ἀπὸ τὴν ἀσπίδα μέρος τῶν ἐπιτιθημένων* (σ. 316).

Πρόβλημα εἶναι, ποῦ ἀπέληγε πρὸς δυσμὰς τὸ βόρειον τεῖχος τοῦ λιμένος; Ἐσυνεχίζετο εὐθύγραμμως καὶ συνήντα τὸ κατερχόμενον δυτικὸν τεῖχος τῆς πόλεως εἰς σημείον βορειότερον τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρδάριου καὶ *πίσω ἀπὸ τὸν τρίτον τριγωνικὸν πρόβολου τοῦ δυτικοῦ τεύχους*, διότι ἐκεῖ *σχηματίζεται εἶδος ἀποφάσεως μετὰ κατεύθυνσιν πρὸς ἀνατολὰς, ποῦ ἂν καὶ δὲν εἶναι ὀργανικὰ δεμένη μετὰ τὸ σῶμα τοῦ δυτικοῦ τεύχους ἐφάπτεται σ' αὐτὸ* (σ. 317); Ἡ ἀπέληγεν εἰς τὸν πύργον τοῦ Ἀναγλύφου εἰς τὸ ΝΑ ἄκρον τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρδάριου, ὡς συνεπαίρνανεν ὁ Tafrafi (Top. σ. 17-8), ὁ ὅποιος *πέθεσε ὅτι ὁ τοίχος, ποῦ ἐξέχει ἀπὸ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ πύργου τοῦ Ἀναγλύφου, ἀνίηκει στὸ βόρειον τεῖχος τοῦ λιμένος* (σ. 317); Ὁ συγγραφεὺς, αὐτόθι, δὲν δέχεται τοῦτο: *Ὁ τοίχος αὐτός, ποῦ εἶναι νεότερος ἀπὸ τὸν πύργον τοῦ Ἀναγλύφου, εἶναι διάτρητος ἀπὸ ὑψηλὰ καὶ στενὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα καὶ μοιάζει μετὰ τοίχον ὑδαγωγείου* (πίν. 25). Ἀσφαλῶς δὲν ἀνήκει εἰς τὸ βόρειον τεῖχος τοῦ λιμένος. Τὰ στενὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα, σήμερον τυφλά, ἦσαν ἀρχικῶς ἀνοικτὰ καὶ οὕτως

ἀποκλείεται νά πρόκειται περί τείχους. Ὡς ἐκθέτει ὁ συγγραφεύς, τὰ ἀνοίγματα ἐκτίσθησαν ἐξωτερικῶς διὰ ἐπαλλήλου τοίχου καί ἐγένοντο οὕτως ἐσωτερικῶς τυφλά. Ὁ Tafrafi δὲν εἰσήλθε προφανῶς εἰς τὸ τουρκικὸν τότε στρατόπεδον τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρδάριου καί δὲν εἶδεν ἐκ τῶν ἔσω τὰ τυφλά ἀνοίγματα εἰς αὐτὸ, τὸ ὅποιν ἐξέλαβεν ἐκ τῶν ἔξω ὡς τείχος. Ὑπάρχουν ὁμοῦ καί ἐνταῦθα προβλήματα (π.χ. παλαιότερον θεμελιώσεων) καί ὁ συγγραφεύς, σ. 317, σημ. 137, λέγει: *Μετὰ τὴν ἀπομάζωσιν τῶν παρατηρημάτων ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ τῶν τείχων καὶ τὴν σκαριεὶ ἐρευνα, θὰ δοθῆ ἡ ὀριστικὴ ἀπάντησις.* Ἐθεσεν ὁμοῦ τοῦλάχιστον τὰ προβλήματα.

Ἡ θέσις τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τοῦ λιμένος, τὸ ὅποιν εἰς ὅλα τὰ σχεδιαγράμματα (πλὴν ἐκείνου τοῦ Struck) φαίνεται κάθετον πρὸς τὸ θαλάσσιον τείχος τῆς πόλεως, ἀλλὰ ὡς ἀπέδειχθη (βλ. Ἐπίμετρον καί πίν. 28 καὶ 29), δὲν ἦτο εὐθύγραμμον, δὲν παρουσιάζει μεγάλα προβλήματα. Τὴν θέσιν του καθορίζουν, πρῶτον, ἡ θέσις τοῦ πύργου τοῦ Ἐναγλῦφου, εἰς τὸν ὅποιν τοῦτο ἀπέληγε, καί, δεύτερον, τὸ ἀνασκαφικὸν εἶρημα τμήματος αὐτοῦ. Συμφώνως πρὸς τὸ σχεδιάγραμμα τοῦ Struck, τὸ οἰκοδομικὸν τετράγωνον, τὸ ὀριζόμενον ὑπὸ τὸν ὁδὸν Χίου-Βουλγαροκτόνου-Μ. Ἀλεξάνδρου καί Φιλικῆς Ἐταιρείας τῆς πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 1917 Θεσσαλονίκης, ἦτο ἡ θέσις τοῦ γωνιαίου πύργου τῆς Ἀποβάθρας, ἡ σημερινὴ δηλαδὴ γωνία *Μητροπόλεως-Κατοῦνη καὶ Ἡλία Ὀπλοποιῶν* ἓνα οἰκοδομικὸ τετράγωνον βορείως τοῦ σημείου, πρὸ τοποθετεῖ τὸν πύργο ὁ Vickers (σ. 318). Ἀκριβῶς δὲ εἰς τὴν γωνίαν Κατοῦνη-Μ. Ἀλεξάνδρου εὐρέθη τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τοῦ λιμένος μὲ κατεύθυνσιν πρὸς νότον (σ. 296 καὶ Σχ. 1/9, Σχ. 7 καί πίν. 9), ὡς καί δεύτερον τμήμα εἰς τὸ μέσον τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου τῆς σημερινῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς κατὰ τὴν θεμελιώσιν τοῦ μεγάρου αὐτῆς (Ἐπίμετρον καί πίν. 29). Ἡ διαδρομὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τοῦ λιμένος σημειοῦται ὑπὸ τοῦ Struck κατὰ μήκος τῆς παλαιᾶς ὁδοῦ Χίου, ἦτοι τὸ βορεῖο ἄκρο του στὴν πλατεία *Ἐμπορίων καὶ τὸ νότιον στὴν πρώτη παραλληλῆ μετὴν παραλιακὴ λεωφόρος ὁδὸ Βασιλείου Βουλγαροκτόνου* (σ. 318). Ὁ σ., αὐτόθι, ὑπολογίζει κατὰ προσέγγισιν τὸ πλάτος τοῦ βυζαντινοῦ λιμένος εἰς 500 μ. καί τὸ συνολικὸν ἐμβαδὸν αὐτοῦ εἰς ἓνα τετραγωνικὸν χιλιόμετρον.

Τὴν βαθμιαίαν πρόσχωσιν τοῦ βυζαντινοῦ λιμένος τῆς Θεσσαλονίκης μέχρι τῆς τελείας ἐξαφανισεῶς του ἐσημείωσε προληπτικῶς ὁ συγγραφεύς εἰς τὴν σ. 315: *Στὶς ἀρχὰς τοῦ 15ου αἰ. χαρακτηροῦνται ὡς «μανδράσιον» (Μέστζιους, σ. 82), ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ κατάχωσή του εἶχε περιορισθῆ καὶ ὁ χώρος του εἶχε περιορισθῆ. Μετὰ τὸ 1430 δὲν ἀναφέρεται πλέον ὁ λιμένας αὐτός, ἀλλὰ μία ἀποβάθρα. Τὸ 1591 λ.χ. δὲν ὑπῆρχε «λιμὴν, ἀλλὰ μία ἀνεργαλιὰ μὲ καλὸν ὄριμον» (Μέστζιους, σ. 135) καὶ στὸ πρῶτον μισὸ τοῦ 17ου αἰ. ἡ ἀποβάθρα βρισκόταν «μακρὰν ἀπὸ τὸ περιτείχισμα» (Μέστζιους, σ. 142). Εἰς τὸν χρόνον τοῦ κατεχόμενου λιμένος ἐδημιουργήθη παλαιότερον ἐμπορικὴ συνοικία, ἡ «Ἀγορὰ Αἰγύπτου» (Μισίρ-Τσαρσί), καί σήμερον τὰ «Λαδάδικα».*

β) Τὸ Τ ζ ε ρ έ μ π ο υ λ ο ν. Λέγει ὁ συγγραφεύς, σ. 318: *Ἀπὸ τὸ νότιο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τείχους ἄρχισε ὁ λιμενοβραχίονας, ποὺ στὸν 7ο αἰ. ὀνομαζόταν «μύλος» καὶ στὸν 15ο αἰ. «τζερέμπουλον», καὶ ἐκκλίνει τὸν λιμένα ἀπὸ τὴν ΝΑ πλευρὰ καί, αὐτόθι, σημ. 146: *Ἡ παρατήρησις τοῦ Tafrafi, ὅτι τὸ τζερέμπουλον ἄρχισε ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρδάριου εἶναι σὲ γενικῶς γραμμῆς σωστή, ἀλλὰ γιὰ τὸν καθορισμὸ ἀκριβῶς τοῦ σημείου χρειάζεται ἀνασκαφικὴ ἐρευνα.* Ἄς συγκεντρώσωμε τὰ γεγονότα: Τὸ δυτικὸν τείχος τῆς πόλεως ἀπέληγεν εἰς τὸν πύργον τοῦ Ἐναγλῦφου, ἀμυντικὸν πύργον μετρίων διαστάσεων δι' ὀλίγους πολεμιστάς. Νοτιώτερον εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ φρουρίου τοῦ Βαρδάριου ὑπάρχει ὁ πρόβολος Δουργούτη, ἀνήκων εἰς ἀγνωστον κτίσμα ἀγνώστων διαστάσεων. Κατὰ τὴν ἀφήγησιν τοῦ Ἀγανώστου (ἐκδ. Βόνν. σ. 508) οἱ καταφυγόντες εἰς τὸν πύργον Σαμαρεία «τῶν Λατίνων, ὅσοι προὔχοντες ἦσαν, καὶ Τζεταρίων ὀλίγοι μετὰ τῶν προὔπαρχόντων εἰς φυλακῆν» διέφυγον ἐξ αὐτοῦ εἰς τὸ Τζερέμπουλον, διὰ νά ἐπιβιασθοῦν εἰς τὰς*

τριήρεις, αί όποια έξήλθον εκ του λιμένος προς παραλαβήν των. Έάν ό εις τό νότιον άκρον του δυτικού τείχους εύρισκόμενος πύργος του 'Αναγλύφου είναι ό πύργος Σαμαρεία και έξ αυτού ήρχιζε τό Τζερέμπουλον, τότε νομίζομεν ότι α) δέν θά ήμπορούσε αυτός νά περιλάβη τόν αριθμόν τών καταφυγόντων εις αυτόν λόγω τών μικρών του διαστάσεων, και β) δέν θά έχρειάζετο νά έξέλθουν του λιμένος αί τριήρεις προς παραλαβήν των, αφού ούτος εύρίσκετο πλησίον των. Άρα τό Τζερέμπουλον δέν ήρχιζε από τό νότιο άκρο του δυτικού τείχους, όπου ό πύργος του 'Αναγλύφου, αλλά νοτιώτερον. Ούτε ή παρατήρησις του Tafrafi φαίνεται όρθή. Ό πρόβολος Δουργούτη είναι πολύ πλησίον του πύργου του 'Αναγλύφου διά νά δεχθώμεν διαφοροποιήσιν τών συνθηκών. Άφου δέν γνωρίζομεν εις ποίον σημείον του τουρκικού φρουρίου του Βαρδαρίου εύρίσκετο άλλοτε ό βυζαντινός πύργος Σαμαρεία, τό μόνον, τό όποιον ύποδεικνύουν τά πράγματα νά ύποθέσωμεν, είναι ότι ό ευμεγέθης πύργος Σαμαρεία εύρίσκετο εις πολύ νοτιώτερον σημείον, διά νά αναγκασθή αριθμός τριήρων νά έγκαταλείψη τά άγκυροβόλια του και νά πλεύση διά νά παραλάβη σημαντικών άριμόν προσώπων.

Λέγει περαιτέρω ό συγγραφέυς, σ. 319: *Οί θαλάσσιοι αυτοί πρόβολοι κατασκευάζονταν στην αρχαιότητα είτε με επισώρευση τών υλικών που προέρχονταν από τήν σκαφή ή εκβάθιση του λιμένα, είτε με τήν ύψωση τείχους μέσα στη θάλασσα. Εις τήν κατασκευήν του πρόβολου της Θεσσαλονίκης είναι πολύ πιθανόν νά έχρησιμοποιήθησαν τά υλικά από τήν έσκαφή του λιμένα του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Και πρέπει τά δύο έργα νά είναι σύγχρονα. Νομίζομεν ότι άκριβώς τούτο σημαίνει ή λέξις τζερέμπουλον, έντός της όποιίας ύπάρχουν ως συνθετικά της αί λέξεις terra και embolus, δηλαδή προσέχουν έντός της θαλάσσης εκ χρώματος τεχνητήν. Συμπωματικώς ή λέξις εμφανίζεται εις ήμιάς άργα και με βυζαντινόν τσιτακισμόν, ενώ τά συνθετικά της δεικνύουν ότι είναι πολύ παλαιότερα.*

Άφορμήν εις άπορίας γεννοϋν όσα λέγει ό συγγραφέυς, σ. 318 /9, περί της βυζαντινής όχυρώσεως του λιμένος: *Όταν άμέσως μετά τό 620-630 ό άνοιχτός λιμένας μετατρέπηκε με μία σειρά όργανωματικών έργων σε κλειστόν, τειχίστηκε ό μόλος και κατασκευάσθηκαν οι δύο πύργοι, ένας στην άκρη του μόλου και ό άλλος στην άπέναντι πλευρά του στομίου και αυτόθι, σημ. 153: Οί πύργοι στην άκρη τών λιμενοβραχιόνων χρησημαίονταν κατά κανόνα για τήν υπεράσπιση της εισόδου του λιμένα. Στους πύργους αυτούς ήταν στερεωμένη ή άκρη της άλυσίδας. Διατί όμως ό λιμήν του Μεγάλου Κωνσταντίνου έπρεπε νά ήτο άνοιχτός και άνοχύρωτος, ενώ ύπήρχε θαλάσσιον ρωμαϊκόν τείχος προς προστασίαν της πόλεως, και διατί έπρεπε νά είχαν ούτος εισοδον άπροστάτευτον, ενώ ύπήρχε πόλεμος με τόν Δικίνιον και τό μέγα λιμενικόν έργον εγένετο άκριβώς διά νά προστατευθή ό στόλος όχι μόνο από θαλασσοταραχήν, αλλά και από αϊφνιδιαστικήν έχθρικήν επίθεσιν; Ποιοί άλλοι λόγοι ή μή και πάλιν πολεμικοί ύπηγόρευον τήν βυζαντινήν όχύρωσιν του λιμένος; Νομίζομεν ότι ή όχύρωσις εύθως μετά τό 620-630 δέν ήτο ή πρώτη, άλλ' επανέλαβεν έρειπωθείσαν ρωμαϊκήν.*

γ) *Ό λιμήν του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Σπουδαιότατον στοιχείον διά τήν άρχικήν μορφήν του λιμένος του Μεγάλου Κωνσταντίνου παρουσιάζει ό συγγραφέυς, τό όποιον, άν και προέρχεται μόνον εκ πληροφορίας του μηχανικού κ. Θαλή Αύδη, δέν ύπάρχει λόγος νά άμφισβητηθή. Είναι προτιμώτερον νά παραθέσωμεν τούς λόγους του συγγραφέυς, σ. 319/20: 'Ο τοίχος που βρέθηκε στο οικίατεο της Στοάς Τόττη (Σχ. 1/14) παράλληλα σχεδόν με τήν όδδ Μητροπόλεως και με μικρή απόκλιση προς ΒΑ και ήταν κτισμένος με μάγμαμα ύποχρεώνει νά δεχθώμε μια πρώτη φάση του λιμένα της Θεσσαλονίκης, γιατί ό τοίχος αυτός δέν ήταν τείχος αλλά προβλήτα λιμένα, αφού διατηρούσε άκόμη τούς σιδερένιους κρίκους που έδεναν τά καράβια. Κατά τή φάση αυτή ό λιμένας ήταν μεγαλύτερος και πιθανόν ό άρχικός, που έγινε στην έποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου και ήταν άνοχύρωτος. Δεδομένου ότι ή Στοά Τόττη ένώνει σήμερα τήν όδδν Τσιμισκή μετά της όδου*

Μητροπόλεως όλίγα μέτρα δυτικώτερον τής σημερινής Πλατείας 'Αριστοτέλους, τó νέον στοιχειόν διόει πλάτος τού άρχικου λιμένος τού Μεγάλου Κωνσταντίνου διπλάσιον τού μετέπειτα βυζαντινού. Τούτο συμφωνεί και με τó γεγονός, ότι ó Μέγας Κωνσταντίνος είχαν έτοιμάσει κατά τού Λικινίου στόλον 200 τριήρων και 2.000 έμπορικόν (E. Stein, Gesch. d. Spätrom. Reiches I, Wien 1928, σ. 159 — A. H. M. Jones, Constantian and the Conversion of Europe, New York 1962, σ. 114). Διά τόν έλλειμενισμόν τώσων πλοίων έχρειάζετο λιμήν πολλαπλάσιος εις περιεκτικότητα τού εις τó άνατολικόν άκρον τής πόλεως ύπάρχοντος ήδη ρωμαϊκού λιμένος, ό όποίος δέν υπέρβαιναν εις διαστάσεις ένα σημερινόν οικοδομικόν τετράγωνον εκεί (βλ. συγγρ., σ. 320). Τούτο συμφωνεί και με τó γεγονός, ότι δυτικώτερον τού τοίχου (τού προβλήτος) τής Στοάς Τόττη ούδέν λείψανον τείχους τής ρωμαϊκής θαλασσίας οχύρωσεως ειρέθη εις τέσσαρα οικοδομικά τετράγωνα επί τής νοητής γραμμής τής ρωμαϊκής θαλασσίας οχύρωσεως, τήν όποιαν χαράσσει ό συγγραφέας τού Σχ. 1, έστω και άν τήν θέσιν αυτής δέν θεωρούμεν άποδεδειγμένην.

δ) *Ὁ ρωμαϊκός λιμένας*. Εἰς τó ύποκεφάλαιον τούτου, σ. 320/21, ό συγγραφέας ύποστηρίζει έπιτυχώς τά έξής σημαντικά διά τήν θαλασσίαν οχύρωσιν τής Θεσσαλονίκης: 1) "Ότι πρò τού Μεγάλου Κωνσταντίνου ύπήρχεν εις τήν Θεσσαλονικην, πόλιν σημαντικήν, λιμήν έλληνιστικός και ρωμαϊκός, παρὰ τήν μαρτυρίαν (φαινομενικώς) τού Ζωσίμου, 2, 22: «τὸν ἐν ταύτῃ λιμένα πρότερον οὐκ ὄντα» και Συμφώνως πρòς τήν μαρτυρίαν τού Λιβίου, XLIV, X: «Thessalonicae navalia iusserat (ό Περσεύς, 179-168) incendi». Εἰς ταῦτα θά ηὔχόμεθα νά είχε παρατηρήσει ό συγγραφέας τά έξής: 'Αφού τó navalia τού Λιβίου μεταφράζει ό ίδιος «ενώρια» (σ. 320) και ό ίδιος, σ. 315, σημ. 121, λέγει ότι ό όρος «ενώριον» σημαίνει «τεχνητό λιμάνι» (παραπέμπων εις τήν H. A r w e i l e r, Byzance et la mer, Paris 1966, σ. 420), δέν θά έπρεπεν εκ τούτων νά ξεαχθῆ τó συμπέρασμα, ότι τά κατά διαταγήν τού Περσέως πυρποληθέντα «ενώρια» ήσαν έλληνιστικός «τεχνητός λιμήν»; 'Επειτα ό Ζώσιμος, 2, 22, δέν λέγει ότι ή Θεσσαλονίκη δέν είχε κανένα λιμένα, ἀλλ' ότι ό τεχνητός λιμήν τού Μεγάλου Κωνσταντίνου έγένετο διά πρώτην φοράν εις τήν θέσιν εκείνην, άλλως θά έλεγεν ίσως τὸν ἐν ταύτῃ λιμένα μηδένα ἐχούση. 2) "Ότι ό έλληνιστικός και έπειτα ρωμαϊκός λιμήν ειρίσκειτο εις τó άνατολικόν άκρον τής πόλεως παρὰ τόν Λευκόν Πύργον, όπου ολόκληρον οικοδομικόν τετράγωνον είναι επίχρως φερτῶν ὀλῶν, ως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ μεγάλο στρώμα σπασμένων ἀγγείων, ποὺ βρέθησαν στὴν ἐσωτερικῇ πλευρᾷ τού θαλασσίου τείχους... (Σχ. 1/24) και ἀπὸ τὴν θεμελίωση τού παλαιοχριστιανικοῦ παραλίου τείχους στὴν οδὸ Δημητρίου Γούναρη 4 και Παύλου Μελά 1 ἐπάνω σέ ξύλινους πασσάλους (Σχ. 1/25 και πίν. 5). 3) "Ότι ό ρωμαϊκός οὔτος λιμήν, ειρικόμομος εις τήν κατεύθυνσιν πρòς τήν θάλασσαν και πλησίον τού Γαλεριανοῦ συγκροτήματος, είχαν άμεσον σύνδεσιν μετ' αὐτοῦ, ως συνέβαινε παρομοίως μεταξύ άνακτόρων και λιμένος εις τήν Κωνσταντινούπολιν και εις τó Σπαλάτων. 4) "Ότι ολόκληρος ό ρωμαϊκός λιμήν άνομάζετο 'Εκκλησιαστικῇ Σκάλῃ ὄχι βεβαίως εκ τής συνδέσεως τού μετὰ τής μεγαλοπρεποῦς εισόδου τού 'Οκταγώνου τού Γαλεριανοῦ συγκροτήματος, τó όποιον δέν διετέλεσε, ως πιστεῖει ό σ. και ως τούτο συνέβη με τήν Θόλον τού 'Αγίου Γεωργίου (Ροτόντα), μέγας χριστιανικός ναός. 5) "Ότι τμήμα τού μόλου τού ρωμαϊκοῦ τούτου λιμένος ήτο ὀρατόν κατά τās άρχάς τού 19ου αἰῶνος ('Επιστολῇ Rouqueville, T a f e l, De via...Egnatia, Tubingae 1841) εντὸς τής θαλάσσης και πλησίον τού Λευκοῦ Πύργου. Και 6) ότι ό ρωμαϊκός λιμήν τής Θεσσαλονίκης διετηρήθη ἐν λειτουργίᾳ ὑπὸ τινα μορφήν μέχρι τής νέας διαμορφώσεως τής θαλασσίας οχύρωσεως τής πόλεως άμέσως μετὰ τó 620-630.

Οὐδεις εκ τῶν ασχοληθέντων με τήν τοπογραφίαν τής Θεσσαλονίκης πρò τού συγγραφέως έχει παρουσιάσει μέχρι τούδε τόσα πολλά και στερεά στοιχεῖα περὶ τού ρωμαϊκοῦ λιμένος τής Θεσσαλονίκης. Μερικαί ὑποθέσεις του έχουν βεβαίως τόν χαρακτήρα τού πιθανοῦ ή τού λίαν πιθανοῦ, διδάσκουν όμως και τόν ίδιον ότι έρευνα άπαιτοῦσα πάντοτε

ἀνασκαφικάς ἀποδείξεις ἡμπορεῖ νά ὀδηγηθῆ, ἄνευ τῆς βοήθειάς πιθανῶν ὑποθέσεων, εἰς ἀπελπισίαν.

ε) Τ ὁ Κ ε λ λ ἄ ρ ι ο ν. Τὴν ὑπαρξίν ἐντός τοῦ κόλπου τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἄλλου, ἀλλὰ φυσικοῦ, λιμένος, ὀνομαζομένου Κελλᾶριον, πιστοποιοῦν τὰ Θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (Ρ. Gr. 116, στ. 1328: «ἀλλ' εἰς τόπον *κολπιώδη ὀρυμείως τινος ὑπαρχούσης, τὸ ἐπικληθὲν ἐξ ἀρχαίων Κελλᾶριον*»). Εἰς τὸν λιμένα αὐτὸν προσωρμίσθησαν οἱ Σλάβοι μετὰ μονόξυλά των κατὰ τὴν τρίτην πολιορκίαν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπ' αὐτῶν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 610-617. Εἰς τὸν αὐτὸν λιμένα πιστεύεται ὅτι ἀπεσύρθησαν οἱ Σαρακηνοὶ τοῦ Λέοντος τοῦ Τριπολίτου τὸ 904 μετὰ τὴν πρώτην ἀποτυχούσαν ἐφόρμησίν των κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης.

Τὴν θέσιν τοῦ λιμένος αὐτοῦ καθορίζει ὁ συγγραφεὺς, εἰς τὰς σελ. 321/22, ὡς ἀναζητητὰς εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἄκτὴν τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τῆς ἄκρῃ τοῦ Μικροῦ Ἐμβόλου ἕως τὴν περιοχὴ τοῦ Μόλου Ἀλλαιίν. Ἐχει περὶ τοῦτου δύο ἀκαταμάχητα ἐπιχειρήματα: Πρῶτον, τὴν μαρτυρίαν τῶν Θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὅτι οἱ Σλάβοι ἐκκινούντες ἀπὸ τὸ Κελλᾶριον κατόπισθεν τὴν πόλιν ἐξ ἀποστάσεως δύο μίλιων (Ρ. Gr. 116, στ. 1329: «Καὶ τῶν Σκλαβικῶν ἡθῶν, ὡς ἀπὸ μιλίων δύο τοῦ τείχους παραλειπόμενον»). Καὶ δεύτερον, τὴν ἄγνωστον εἰς πάντα μελετητὴν τῆς τοπογραφίας τῆς Θεσσαλονίκης ὑπαρξίν ὑποβρυχίου μόλου πλάτους δύο μέτρων ἐκ κυβολίθων εἰς ἀπόστασιν 100 μέτρων ἀπὸ τῆς ἄκτῆς εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔχει κτισθῆ ὁ κυματοθραύστης τοῦ σημερινοῦ Ναυτικοῦ Ὁμίλου.

Δὲν μᾶς λέγει μόνον ὁ συγγραφεὺς, πόθεν ἔσχε τὴν σημαντικὴν αὐτὴν πληροφορίαν περὶ τοῦ ὑποβρυχίου μόλου, δὲν ἀμφιβάλωμεν ὁμῶς ὅτι ἡ πληροφορία του εἶναι ἀκριβῆς καὶ τοῦτο καθιστᾷ πᾶσαν περαιτέρω συζήτησιν περιττήν. Ἡ συμβολὴ του εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο πολύτιμος.

4) Οἱ Πύλες. Λέγει ὁ συγγραφεὺς, σ. 323: Ἡ γνώμη τοῦ Χατζή-Ἰωάννου, ὅτι «οἱ βυζαντινοὶ λέγοντες θαλάσσιον πύλας δὲν ἐννόουν ἄλλας εἰ μὴ τὰς τοῦ λιμένος...» ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὰ εὑρήματα... Πύλες ὑπῆρχαν μόνον στὸ βόρειο εἶδος τοῦ λιμένα. Στὴ δισταύρωση τῶν ὁδῶν Λέοντος Σοφοῦ καὶ Φράγκων βρέθηκε τὸ 1874 μαρμαρίνον ἐνεπίγραφο ὑπέρθρο (βλ. τελευταίως S p i e s e r, Travaux et Memoires 5, 1973, σ. 162), προερχόμενο ἀπὸ πύλη τοῦ τείχους (Σ. 1/4), ἡ ὁποία εἶναι ἡ κόρυς αὐτῆς τοῦ λιμένα, γατι ὄδμησιν σὲ μεγάλην ρωμαϊκῇ ὁδῷ τῆς Θεσσαλονίκης μετὰ κατεθύνησιν ἀπὸ Β πρὸς Ν (σημ. 174: ...δύο τμήματα βρέθηκαν στὴν ὁδῷ Ἀντιγονιδῶν 19 καὶ στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Παπαζώλη καὶ Ὀλύμπου, ΑΔ 25, 1970, Χρονικά, σ. 375)... Ἡ δεύτερη πύλη, ποῦ ὀνομαζόταν «πύλη τοῦ Γαλοῦ» (T a f r a l i, Top. σ. 18, σημ. 1), (Σχ. 1/8), βρισκόταν στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τείχους, ὅπου σὰ νεότερα χρονία σχηματίστηκε ἡ πλατεία Ἐμπορίου. Ὁ Vickers (Sea Walls, σ. 262, εἰκ. 2-4) τοποθέτησε τὴν πύλη αὐτὴν στὴν ἴδια θέσιν, ἀλλὰ στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους, ἔχοντας προσωανατολισμὸ πρὸς ἀνατολὰς, στηριζόμενος κρυφῶς σ' ἓνα χωρίο ἀπὸ τὸ Ὀδοιπορικὸ τοῦ Ἐβλιγιᾶ Τσελεμπή (E w l i j ä Ç e l e b i, Seyâhatname, σ. 147). Λέγει ἐπίσης ὁ συγγραφεὺς, σ. 324: Ἡ πορεία τοῦ Ἐβλιγιᾶ δὲν ἔχει καμμιά σχέση μετὰ τὸν προσωανατολισμὸ τῆς πύλης τοῦ Γαλοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι καθορισμένος ἀπὸ τὰ τοπογραφικὰ σχεδιαγράμματα τοῦ Gravier d'Otieres καὶ τοῦ Struck, ποῦ ἡ ὀρθότητά τους δὲν ἡμπορεῖ πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἀμφισβητηθῆ. Ὁ καθένας χωρὶς αὐτὸ νὰ ἐπιχειρῆσιν τὸν προσωανατολισμὸ τῆς πύλης τοῦ Γαλοῦ, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἐπιηρεάσῃ τὸν προσωανατολισμὸ τῆς.

Ἐπ' αὐτῶν θά ἡμποροῦσε κανεὶς νὰ παρατηρήσῃ τὰ ἑξῆς:

α) Ἐκ τὸν δὺο πυλῶν, κατὰ τὸν συγγραφέα, εἰς τὸ βόρειον τεῖχος τοῦ λιμένος ἡ κυρία πύλη (ἡ πύλη τοῦ Λέοντος) καὶ ἐπιγραφικῶς βεβαιωμένη εἶναι καὶ εἰς παλαιῶν ρωμαϊκῶν ἀπὸ Β πρὸς Ν ὁδῶν τῆς πόλεως ἀνταπεκρίνεται. Ἡ δευτέρα ὁμῶς πύλη (ἡ πύλη τοῦ Γαλοῦ) εἰς ποίαν παλαιῶν ρωμαϊκῶν ἀπὸ Β πρὸς Ν ὁδῶν τῆς πόλεως ἀνταπεκρίνεται καὶ πῶς δικαιο-

λογεῖται ἡ ὑπαρξίς δύο πυλῶν εἰς τὸ βόρειον τεῖχος τοῦ λιμένος, τῆς μίᾳς μάλιστα εὐρισκομένης σχετικῶς πλησίον τῆς ἄλλης;

β) Εἰς τὰ τοπογραφικὰ σχεδιαγράμματα τοῦ Gravier d'Otières (V i c k e r s, Sea Walls, Plate IIa) καὶ τοῦ Struck (BZ 16, 1905, σ. 545 — Μ π α κ ι ρ τ ζ ῆ, πίν. 28), *ποῦ ἡ ὀρθότητά τους δὲν μοσεῖ παρὸς τὸ παρὸν νὰ ἀμφισβητηθῇ*, μία μόνον πύλη τοῦ βόρειου τεύχους σημειοῦται, εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον αὐτοῦ. Ἐάν αὕτη εἶναι ἡ δευτέρα πύλη (ἡ πύλη τοῦ Γιαλοῦ), τότε ποῦ εἶναι ἡ πρώτη (ἡ πύλη τοῦ Λέοντος), ἡ ὁποία εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Gravier d'Otières (1686) δὲν εἶχεν ἀκόμη ἀσφαλῶς κατεδαφισθῆ; Δὲν εἶναι δυνατόν εἰς τὰ ἐν λόγω σχεδιαγράμματα νὰ ἀπεικονίζεσθαι ἡ κυρία πύλη (ἡ πύλη τοῦ Λέοντος), ἡ δὲ δευτέρα (ἡ πύλη τοῦ Γιαλοῦ) νὰ μὴ ἀπεικονίσθῃ εἰς τὸ κατ' ἐνώπιον παριστάνον τὸ θαλάσσιον τεῖχος σχεδιάγραμμα τοῦ Gravier d'Otières, ἐπειδὴ αὕτη εὐρίσκετο εἰς τὸ κάτωθεν πρὸς τὸν θεατὴν ἀνατολικὸν τεῖχος;

γ) Ἡ τοποθέτησις τῆς δευτέρας πύλης (τῆς πύλης τοῦ Γιαλοῦ) εἰς τὸ Β ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ ὄχι εἰς τὸ Α τοῦ βόρειου τεύχους τοῦ λιμένος καὶ μὲ προσανατολισμὸν πρὸς ἀνατολὰς ὑπὸ τοῦ Vickers (Sea Walls, σ. 262, εἰκ. 2-4), ἀσχετὸς πρὸς τὰς παρανοήσεις ὑπ' αὐτοῦ τοῦ χωρίου τοῦ Ἑβλιγιᾶ Τσελεμπῆ, ἴσως φαίνεται λογικωτέρα. Πρῶτον, διότι, ὡς λέγει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς, σ. 324: (Ὁ Ἑβλιγιᾶ) *...πῆγε ἀπὸ τὴν μέσα μεριά τοῦ τεύχους ὡς τὴν πύλη τῆς Σκύλας (τοῦ Γιαλοῦ), ποῦ ἦταν ἡ πρώτη ἐξοδος ποῦ συνάντησε πρὸς τὸ παλιὸ λιμάνι*. Ἐάν ἡ πύλη τοῦ Γιαλοῦ εὐρίσκετο εἰς τὸ βόρειον τεῖχος τοῦ λιμένος, ὁ ἐξ ἀνατολῶν ἐρχόμενος Ἑβλιγιᾶ θὰ συνήντα τὸ ἀνατολικὸν τεῖχος τοῦ λιμένος εἰς τὸ δυτικὸν τέρμα τῆς μετρήσεώς του καὶ ὄχι τὴν πρώτη ἐξοδὸ πρὸς τὸν λιμένα. Τοῦτο θὰ συνέβαινε μόνον, ἐάν ἡ πύλη τοῦ Γιαλοῦ εὐρίσκετο εἰς τὸ ἀνατολικὸν τεῖχος. Δεύτερον, εἰς τὸ τοπογραφικὸν σχεδιάγραμμα τοῦ Struck ἡ πρώτη ἐσωτερικῶς τοῦ θαλασσιοῦ τεύχους διασχίζουσα τὸ κάτω μέρος τῆς πόλεως ὑπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς ὁδὸς συναντᾷ εἰς τὸ δυτικὸν τέρμα τῆς τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ τεύχους τοῦ λιμένος καὶ ἡ ὑπαρξίς μίᾳς πύλης ἐκεῖ (τῆς πύλης τοῦ Γιαλοῦ) ἐξυπηρετεῖ τὴν συγκοινωνίαν μετὰ τοῦ λιμένος τῶν ἐξ ἀνατολῶν τῆς πόλεως ἐρχομένων. Αὐτὴν τὴν ὁδὸν ἠκολούθησε, λίαν πιθανῶς, καὶ ὁ Ἑβλιγιᾶ, ἀφοῦ, ὡς λέγει καὶ ὁ συγγραφεὺς, σ. 324: *Στὸ τιμῆμα τῆς Θεσσαλονίκης ποῦ βρίσκεται κοντὰ στὴ θάλασσα δὲν ἔχον βρεθῆ ἴχνη κανενὸς δρόμου. Ἡ περιχὴ αὐτὴ δὲν χρησίμευε ὡς κατοικήσιμος χώρος ἀλλὰ μᾶλλον ὡς τόπος γιὰ τὴν καλλιέργεια κηπευτικῶν*.

5) Χρονολόγησις (σ. 325-333). Εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζων τὴν ἐνωσμάτωσιν μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, προερχομένων ἀπὸ καταστραφέντα ἀρχαῖα καὶ ρωμαϊκὰ μνημεῖα, εἰς τὴν οχύρωσιν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ συνυπόλεξεν τὸ γεγονός τοῦτο μὲ μαρτυρίας πηγῶν περὶ μεγάλων καταστροφῶν ἀρχαίων μνημείων τῆς πόλεως, προσπαθεῖ νὰ καθορίσῃ τὰ στάδια καὶ νὰ ὑπολογίσῃ τὰς χρονολογήσεις τῆς θαλασσίας οχυρώσεως τῆς Θεσσαλονίκης.

Ἐχει διαπιστωθῆ ἀναμφισβητήτως ὅτι ὑλικά καταστραφέντων ἀρχαίων κτηρίων τῆς ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης ἔχον χρησιμοποιηθῆ εἰς ἐπισκευὰς τοῦ δυτικοῦ τεύχους τῆς πόλεως μετὰ τῆς Χρυσῆς καὶ τῆς Ληταίας πύλης, ὅπως ἔχον χρησιμοποιηθῆ ἐκεῖ καὶ ὑλικά ἀπὸ τὸν Ἱππόδρομον καὶ ἀπὸ τὸ Στάδιον τῆς πόλεως, π.χ. ἄκέραια μαρμάρινα ἐπιστύλια, τῶν ὁποίων τὸ μῆκος εἶναι ἴσον μὲ τὰ μεταξόνια τῶν κιονοστοιχιῶν τῆς Ἄνω Ἀγορᾶς (ΑΔ 24, 1969, Χρονικά, σ. 297) ἢ δόμοι μαρμαρίνων ἐδράνων ἀπὸ τὸν Ἱππόδρομον καὶ τὸ Στάδιον (Π. Π α π α γ ε ω ρ γ ί ο υ AE 1911, σ. 172 — M. V i c k e r s, The Hippodrome at Thessaloniki, JRS 62, 1972, σ. 25-32, ἴδία σ. 30). Οὕτω καὶ ἡ βίασι τοῦ θαλασσιοῦ πύργου τῆς ὁδοῦ Προξένου Λάμπρου Κορομηλά 34 ἦταν κτισμένη κυρίως μὲ μαρμάρινα ἐπιστύλια τριταγωνιὰ μὲ ἀπλὸ κωνάτιο στὴν κάτω πλευρὰ (πίν. 27). Παρόμοια ἐπιστύλια εἶχε ἡ στοὰ τῆς Θεσσαλονίκης Εἰδωλα (Incantadas), ποῦ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ σχέ-

δια περιγητῶν καὶ ἀπὸ τὸ τμήμα τῆς, ποῦ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου (σ. 326). Ἡ καταστροφή ὅμως, συμπεραίνει ὁ συγγραφεὺς, αὐτόθι, τῶν μεγάλων κτηρίων, ἀπὸ ὅπου προέχοντα τὰ μαρμάρια ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, μὲ τὰ ὁποῖα εἶναι κτισμένο, θεωρεῖται, γιὰ τὴν κατασκευή τοῦ τείχους, τὸ *terminus post quem*.

Ἀποδεδειγμένως λοιπὸν οικοδομικὸν ὑλικὸν ἀπὸ καταστραφέντα μνημεῖα τῆς πόλεως χρησιμοποιήθηκε ἐκ νέου σὲ ἐπισκευὲς τῶν γερασίων τειχῶν καὶ πολλὴ πιθανὴν στὴν κατασκευή τοῦ θαλασίου τείχους καὶ τοῦτο ἐνισχύουν ἱστορικὰ γεγονότα σχετικά μὲ τὴν καταστροφή τῆς μνημειακῆς διαμορφώσεως τῆς Ἀγορᾶς καὶ τὴν ἐπινοχόρωσή τῆς Θεσσαλονίκης (σ. 327). Ὡς τοιοῦτον ἱστορικὸν γεγονός παραθέτει ὁ συγγραφεὺς, σ. 327-28, τὴν περιγραφὴν *Peregrinatio Thymetionum* τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (καλύτερον κείμενον εἰς Α. Τουγάρδ, *De l'histoire profane dans les actes des Bollandistes*, Paris 1847, σ. 140-4), τῶν γενομένων ἕνα μῆνα μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἰωάννου (*στάξα που μῆνος ἐνὸς πρὸς Θεὸν τὸν ἀπὸν ἀποδημῆσαι ὅσιν ἡμῶν πατέρα* (Ἰωάννην) καὶ εἶθ' οὕτω καταλαβεῖν τὴν... πόλιν τὴν τῶν... σεισμῶν... ὄργην», Τουγάρδ, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 140), ἐπισημαίνοντα περὶ τοῦ 630 (F. G. Βαρίσις, *Τὰ Θαύματα Δημητρίου τοῦ Θεσσαλονικέως*, ὡς ἱστορικὴ πηγαί. *Περὶλ.-Μετὰφρ. Ἰ. Ταρνάνιδη*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 31). *Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ περιγράφονται οἱ ἀλλεπάλληλες σεισμικῆς δονήσεις, ποῦ καθίστασαν τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς πόλης, τὰ σπῆτα, τὶς κιοροστοιχίαις τῆς Ἀγορᾶς, καθὸς καὶ τὰ τείχη* (σ. 327).

Κατὰ τὴν ἀφήγησιν τοῦ ἀνωμένου συγγραφέως τοῦ Β' Βιβλίου τῶν Θαυμάτων, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἦτο αὐτόπτης τῶν γεγονότων (ἀφοῦ γράφει κατὰ τὸ β' ἡμῆσι τοῦ 7ου αἰῶνος ἐπὶ Κων/τινοῦ Δ', 668-685, μὲ *terminus ante quem* τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔτους 685, βλ. Βαρίσις, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 45), οἱ εἰς τὰ περίχωρα τῆς Θεσσαλονίκης μετὰ τὴν ἀπουχτοῦσαν τρίτην πολιορκίαν αὐτῆς ἐγκατασταθέντες Σλάβοι εἶδον μετὰ τὴν πρώτην μεγάλην δόνησιν τὸν σεισμὸν ἐπὶ πολλὰς ὥρας σκοτεινὸν τὸν οὐρανὸν ὑπεράνω αὐτῆς ἀπὸ τὴν σκόδιν τῶν κατακρημινοθέντων κτηρίων τῆς καὶ *προσοδραμόντες εἰς τοὺς πρὸς τὴν πόλιν κούφοδες τόπους*) εἶδον (*ἄπισαν τὴν πόλιν καταπεπικνωίαν*). Μὲ τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ὅλοι οἱ κοίτικοι τῆς ἐφρονεῦθησαν ὥρμησαν μὲ *ἄδρυγας καὶ ἕτερα πρὸς κάθαρσιν ἐργαλεῖα... σκάγια καὶ τὰ τῶν πολιτῶν ἐλέσθαι πράγματα*). Ὅταν ὅμως ἐπλησίασαν, εἶδον *ἀπάντοθεν ἄνω τὸ τείχος καὶ τὴν πόλιν καθάπερ τὸ πρότερον συνεστῶτα καὶ ὀπλίτας φρονόους ἔν τε τοῖς τείχεσιν καὶ ἐκτὸς αὐτοῖς φαίνεσθαι καὶ οὕτως ἀπράκτως μετὰ φόβου ἀνθρωποστρέφω*). Τὸ θαῦμα ὠφείλετο εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον. *ἈΠλειστοὶ γὰρ, ὡς τινες ἀφηγήσαντο, ἐφανέροσαν ἑαυτὸν καὶ ἐν τούτῳ ὁ φιλοκτιζόμενος οὗτος καὶ σωσίτατος Δημήτριος*), διατρέχοντα τὰ τείχη καὶ τὰς πύλας τῆς πόλεως πεζὸς ἢ ἔφιππος (*τῆς πόλεως τὴν σωτηρίαν ἀεργαζόμενος, ὡς τοσοῦτον καὶ τληκούτων οἴκων τε καὶ ἐμβόλων καὶ ἑτέρων τόπων καταπεπικνωίαν, μή τινὰς ἐν αὐτοῖς ἐγκυκαταληφθῆναι ἀλλὰ πάντα θεόθεν διασωθέντας*) (Τουγάρδ, ἐνθ' ἄνωτ.).

Ἄγει τώρα ὁ συγγραφεὺς, σ. 328: *Πῶς ἀπὸ τὸ θαῦμα αὐτό, ποῦ ἀποδίδεται στὸν Ἅγιο Δημήτριον, ὑπάρχει ἕνα ἱστορικὸν γεγονός, ὁ τειχισμὸς τῆς πόλεως μετὰ τὴν καταστροφή τῆς ἀπὸ σεισμοῦ, ποῦ πρέπει νὰ θεωρηθῆ βυσιεὸς σταθμὸς στὴν πολεοδομικὴ ἐξέλιξη τῆς Θεσσαλονίκης. Γιατὶ μόνο μετὰ τὴν καταστροφή ἢ τὴν ἀλλοίωση μεγάλων ὑστεροροωμαϊκῶν δημοσίων κτηρίων ἢ πόλη ἄρχισε νὰ παίρνῃ ὄψη βυζαντινῆ. Ἡ ἱστορικὴ κριτικὴ πρέπει ὅμως νὰ ἔχη ὑπ' ὄψει τῆς α) ὅτι ὁ Ἄνωμος δὲν εἶναι αὐτόπτης τῶν γεγονότων καὶ γράφει περὶ αὐτῶν μετὰ τινὰς δεκαετηρίδας στηριζόμενος εἰς ἀφηγήσεις (*ὡς τινες ἀφηγήσαντο... ὡς φασιν*)), β) ὅτι οὗτος ὡς πανηγυριστὴς ἀγιογράφος τείνει νὰ παρουσιάσῃ τὰ πράγματα φοβερότερα, διὰ νὰ φανῆ τὸ θαῦμα τοῦ Ἁγίου ἐντυπωσιακότερον. Ὁ σεισμὸς πάντως περὶ τὸ 630 ἐγένετο καὶ κτήρια κατέπεσον καὶ θύματα ἀναμφιβόλως ὑπῆρξαν καὶ ἐπιδιορθώσεις καταστραφέντων ἐγένοντο, διὰ νὰ ὀμνῆ ὁ Ἄνωμος περὶ ἀκεραίων τῶν τειχῶν ἐνώπιον τῶν συγχρόνων του. Ὡς ὁμολογεῖ ὁμοῦ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς μας, σ. 328: *Ἢ ἕκτασι**

της καταστροφής τών τειχών και τών νέων οχυρωματικών έργων δέν είναι γνωστή. 'Εν τούτοις, επειδή εις τμήματα του δυτικού τείχους πλησιον τής Χρυσής και τής Ληταίας πόλης έχρησιμοποήθησαν ως οικοδομικόν-ύλικόν άκέραια έπιστύλια, προερχόμενα πιθανώτατα εκ τών Ισου μεταξονίου κιονοστοιχιών τής άνω Άγοράς τής πόλεως, ο συγγραφεύς πιστεύει, σ. 329, ότι: *Τά έπιστύλια αυτά χρησιμοποιήθηκαν για τήν επιδιόρθωση τών τειχών κοντά στις πύλες που καταστράφηκαν, σύμφωνα με τήν διήγηση τών Θωμάτων, από τούς σεισμούς τού 620-630.* "Ο,τι λείπει από τήν διαπίστωσην αυτήν του συγγραφέως, τήν τόσον κατηγορηματικόν, είναι ένα «ίσως» ή ένα «πιθανώς». Πώς όμως ήμπορούμε νά είμεθα βέβαιοι, όσον ο συγγραφεύς, περί τών άνωτέρω;

Μία άλλη όμως διαπίστωση του σ. είναι σημαντικότερα. Λέγει, σ. 329: *'Αντίθετα όλόκληρο τó θαλάσσιο τείχος τής όδοσ Κορομηλά δέν είναι παλαιότερο τού 620-630 κυρίως γιατί ή περιγραφή τής θαλάσσιας δχύρωσης τής Θεσσαλονίκης στο πρώτο κεφάλαιο τού Β' Βιβλίου τών Θωμάτων (Ρ. Γρ. 116, στ. 1325-1333), όπου γίνεται λόγος για τήν τρίτη πολιορκία τής Θεσσαλονίκης από τούς Σλάβους στην β' δεκαετία τού 7ου αι., πριν τó 620-630 (βλ. Β a r i š i é, ένθ' άνωτ., σ. 26: τρίτη πολιορκία τó 616), παρουσιάζει τελείως διαφορετική είκόνα από τά εσρήματα.* Ίδου πώς έχουν τά πράγματα κατά τόν συγγραφέα, σ. 329-333: *'Από τήν αφήγηση (δηλ. τής τρίτης πολιορκίας τής Θεσσαλονίκης υπό τών Σλάβων εις Ρ. Γρ. 116, στ. 1325-1333) γίνεται αντίληψή: α) ότι ή Θεσσαλονίκη είχε τείχος προς τó μέρος τής θάλασσης και πριν τó 620-630, μπροστά στο όποιο έπληξε σχηματισμένος γιγλός, όπου μοτοφσε νά γίνη εκεί έχθρική άπόβυση, και β) ότι ή άπόσταση τού τείχους από τή θάλασσα ήταν μικρή, ώστε ήταν δυνατόν οι ύπερασπιστές τού τείχους νά χτυπήσουν τούς εισβολείς με όπλα βολής χειρού. Δευτέρα μνεία τού παραλίου αυτού τείχους γίνεται εις τó αυτό κεφάλαιο, όταν μετά τήν πανωλεθρία τών Σλάβων ή θάλασσα έξέβραζε εις τόν αίγιάλον πρό τού τείχους τά πτόματα τών νεκρών Σλάβων και (οι τó παραλίον (τείχος) όπλιται έξελθόντες, τάς τών δυσμενεστάτων κεφαλές αποτέμνουνε, διά τού χερσίων τείχους τοίς βασιβάροις 'επιδείκνον». Τά ύνασκαφικά εσρήματα τής όδοσ Κορομηλά όμως έδειξαν ότι τó θαλάσσιον τείχος τής πόλεως ήτο κτισμένον εις τó άκρον τής θαλάσσης και ούτω δέν έδιδε δυνατότητα άποβάσεως τών Σλάβων εις τόν αίγιάλον. Συμπεραίνει ο συγγραφεύς, σ. 330: Προφανώς στο κείμενο γίνεται λόγος για παλιότερη τού 620-630 (616) και τελείως διαφορετική δχύρωση τής Θεσσαλονίκης από τó μέρος τής θάλασσης. Βεβαίως, άφου δέχεται ως σταθερόν δεδομένον άπόστασιν μεταξύ θαλασσίου τείχους και θαλάσσης, ώστε νά σχηματίζεται πλατύς αίγιάλος μεταξύ τών, πρέπει νά δεχθώμεν ότι τó θαλάσσιον τείχος κατά τήν έποχην τής σλαβικής πολιορκίας ήτο άλλο και εύρισκετο πολύ πλέον όπισω εις τó έσωτερικόν τής πόλεως. Λέγει ο συγγραφεύς, σ. 330: *'Η νοτιώτερη (;) από τις δύο οχυρώσεις, που βρέθηκαν στην όδό Μητροπόλεως είναι τó τείχος που αναφέρεται σ' αυτό τó κεφάλαιο τών Θωμάτων γιατί, άν θεωρηθή πως ή θάλασσα στις άρχές τού 7ου αι. έφθανε ως τήν όδό Κορομηλά, στο σημείο που μετά τούς σεισμούς τού 620-630 κατασκευάσθηκε τó νεότερο θαλάσσιο τείχος, τότε μπροστά στο παλιότερο, παλαιοχριστιανικό άσφαλώς, τείχος σχηματίζεται γιγλός πλάτους 50 μ. περίπου. 'Η είκόνα αυτή συμφωνεί με τή διήγηση τών Θωμάτων.**

Νομίζομεν ότι όλόκληρος ή ύπόθεσις αυτή του συγγραφέως περί νέας θαλασσίας οχυρώσεως τής πόλεως είναι συζητήσιμος και ότι τó ύπάρχον θαλάσσιον τείχος δέν ήλλαξε θέσιν μετά τούς σεισμούς τού 630, διότι α) δέν δικαιολογείται τó έπιμόχον και διαπανήρον έργον θεμελιώσεως νέου θαλασσίου τείχους εις τήν άκτιν τής θαλάσσης, έστω και άν δεχθώμεν ότι τó παλαιότερον έπαθε μεγάλης εκτάσεως κατακρημνίσεις υπό τών σεισμών τού 630, άφου, ύπαρχούσης τής θεμελιώσεώς του, ή άνοικοδόμησις του ήτο έργον εύκολώτερον, εύηθνότερον και ταχύτερον, β) διά τά μονόξυλα τών Σλάβων ήρκει αίγιάλος όλίγων μέτρων δι' άπόβσιν και τοιοιτους αίγιάλους έσηματίζετο κατά τήν θερινήν έποχην του

ἔτους ὑπὸ τῆς ἀμπότιδος τοῦ κόλπου, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Εὐστάθιος, ἐνθ' ἄνωκ., λέγων: *«φιλά θαλασσίον ὕδατος ἦν τὰ πρὸς τῷ τείχει διὰ τὸν καιρὸν θερινὸν ὄντα καὶ μὴ πληθύνοντα τὴν θάλασσαν μέχρι καὶ εἰς αὐτὸν τειχισμόν»*. Δὲν χρειάζεται λοιπὸν νὰ εἶχε κτισθῆ ὀλόκληρον νέον θαλάσσιον τείχος μετὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 630, διὰ τὴν ἐξηγηθῆ ἡ διαφορά μεταξὺ τῶν ἀνασκαφικῶν εὐρηματικῶν δῆθεν καὶ τῆς εἰκόνας τῆς θηλιασθίας ὀχυρώσεως τῆς πόλεως κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς τρίτης πολιορκίας αὐτῆς ὑπὸ τῶν Σλάβων, οἱ ὅποιοι ταξιδεύοντες μὴ μονόζυλα δὲν ἐπέλεξαν βεβαίως ἐποχὴν χειμῶνος διὰ τὴν ἐπιθεσίαν τῶν κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης.

Τὸ γεγονός, ὅτι εἰς ἓνα πύργον τοῦ θαλασίου τείχους τῆς ὁδοῦ Κορομηλᾶ *«χρησιμοποιοῦντο ἐπιστόλια, πὸν μοιάζον μετὰ τῆς Ἀγορᾶς, δὲν σημαίνει ὅτι ὀλόκληρο τὸ θαλάσσιο τείχος τῆς ὁδοῦ Κορομηλᾶ δὲν εἶναι παλαιότερο τοῦ 620-630 (σ. 329)*. Οὐδέποτε θὰ μάθωμεν ὑπὸ ποῖον ὑστερορρωμαϊκὸν μνημεῖον, ποτε καὶ ἐκ ποίας αἰτίας καταστραφέν, προέρχονται τὰ ἐπιστόλια αὐτά. Ἄκόμη καὶ ἂν στηριχθῶμεν εἰς τὴν διπλὴν ὑπόθεσιν, ὅτι προέρχονται ἐκ τῆς Ἀγορᾶς καὶ ὅτι κατεκρημνίσθησαν κατὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 630, καὶ δὲν ἔμποροῦν νὰ χρονολογήσῃ οὐλόκληρον τὸ θαλάσσιον τείχος, ἀλλὰ μόνον τμηματικὴν ἐπιδιόρθωσιν αὐτοῦ μετὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 630. Ἄλλωστε ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς εἶπε προηγουμένως προσεκτικότερον ὅτι τὸ οικοδομικὸν ὕλικόν ἐκ τῆς Ἀγορᾶς *«χρησιμοποιοῦντο ἐκ νέου σὲ ἐπισκευῆς τῶν χειμαίων καὶ πλοῦ πικρῶν στήν κατασκευὴν τοῦ θαλασίου τείχους (σ. 327)*.

Ἐπανερχεται τώρα ὁ συγγραφεὺς, σ. 330-333, εἰς τὴν τρίτην πολιορκίαν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Σλάβων (περὶ τὸ 616 κατὰ Barišić), διὰ τὴν προβῆ εἰς ὄρισμένους διαπιστώσεις περὶ τῆς θαλασσίας ὀχυρώσεως τῆς πόλεως κατ' αὐτήν. Θὰ ἀφήσωμεν ὁμοῦ τὸν συγγραφεὴ νὰ περιγράψῃ τὰ πράγματα καὶ νὰ κἀμῃ τὰς διαπιστώσεις του: Σελ. 330: *«Μετὰ τὶς πρῶτες καὶ ἀνεπιτυχεῖς ἐπιθέσεις οἱ Σλάβοι μετέφεραν τὴν βάση τοῦ στολιόμου τὸς ἀπὸ τὸν ὀρειστὸ ἀνατολικά τοῦ Λευκοῦ Πέγγου στὸ Κελλάριον. Ταυτόχρονα ὁ Θεσσαλονικεὺς ὀχύρωναν τὰ ἀδύνατα σημεῖα τῆς θαλάσσιας ὀχύρωσης. Τὸ στόμιον τοῦ λιμένα φράχτηκε μὲ διπλὴ σειρὰ ἀμύνης. Μπροστὰ ἢ ἄνωσθια, πὸν στερεώθηκε σὲ δύο ξύλινες βάσεις, οἱ ὅποιες κατασκευάσθησαν στήν ἄκρην τοῦ λιμενοβραχίονα καὶ στήν ἄλλη πλευρὰ τοῦ στομίου, ὅπου κτίσθηκε ἀργότερα ὁ πύργος τῆς Ἀποβάθρας. Σιδηρένια κάγκελα καὶ ξύλινες σαπίδες κοφτερῆς σάν σπαθῖα περιέβαλαν τὶς ξύλινες βάσεις γιὰ νὰ μὴ μποροῦν νὰ πλησιάσῃ οἱ ἐχθροί. Τῆ δεύτερη γραμμὴ ἀμύνης, πίσω ἀπὸ τὴν ἄνωσθια, ἀπετέλεσαν καὶ αὐτὰ τὰ μεγάλα καὶ φαρδιὰ καράβια, πὸν ὀνομάζονταν «κνβαίτες» καὶ βρισκόταν γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ στὸν λιμένα. Λέθησαν μὲ σκουιὰ ἢ μὲ δίπλα στήν ἄλλη καὶ ἀγκυροβόλησαν κατὰ μῆκος τοῦ στομίου τοῦ λιμένα. Ἐπάνω στὰ καράβια τοποθετήθηκαν σαπίδες. Γεφρωθήκη ἔτσι τὸ οὐμῖον τοῦ λιμένα καὶ δημιουργήθηκε δίοδος ἀπὸ τὴν γιὰλὸ μπροστὰ στὸ παράλιον τείχος στὸν λιμενοβραχίονα, ὅπου μποροῦσαν νὰ κινήσῃ στρατιωτικὰ σώματα. - Παράλληλα ὀχυρώθησαν καὶ τὰ ἀτείχιστα μέρη τοῦ λιμένα. Σελ. 331: Ἐπὶ τῆς διήρησιν τῶν Θαναμάτων γνωρίζομε πὸς τὸ ἓνα βρισκόταν κορτὰ σὲ μιὰ ἐκκλησίᾳ τῆς Παναγίας. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς λεκάνης τοῦ λιμένα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ἀπὸ τῆ σημερινῆ ὁδὸ Κατοῦνη, ὅπου ἀμέσως μετὰ τὸ 620-630 κτίστηκε τὸ ἀνατολικὸ τείχος τοῦ βυζαντινοῦ λιμένα, ὡς τὴ Στοιὰ Τάπη, ὅπου βρέθηκε ἓνα τμήμα τῆς ἀποβάθρας τοῦ πρώτου λιμένα, ἦταν στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. κατεχωσμένο ἀπὸ τὶς προσχώσεις καὶ ἀτείχιστο καὶ μποροῦσε νὰ μὴ κανεῖς ἀπὸ δὴ στήν πόλη. Ἄν σκεφθῆ κανεῖς ὅτι τὸ μέρος αὐτὸ βρισκεται μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, ἢ ὅποια εἶναι νεότερο κτίσμα στῆ θέσῃ παυλοχριστιανικῆς βασιλικῆς (τῆς Παναγίας;), εἶναι πιθανὸν ἔδω νὰ κατασκευάστηκε ἡ τάφος καὶ οἱ τριβόλοι, γιὰτὶ κάνοντας οἱ Σλάβοι ἀπόβαση ἀνατολικά τοῦ στομίου τοῦ λιμένα μποροῦσαν ἀπὸ τὸ μέρος αὐτὸ νὰ μποῦν στήν πόλη. - Τὸ ἄλλο ἀνοχύρωτο σημεῖο τοῦ λιμένα ἦταν ὁ ἀμόλος», «καὶ αὐτῷ ἀτειχίστω τότε»... Σελ. 332: Μόλος στῆ διήρησιν τῶν Θαναμάτων εἶναι ὁ πρόβολος τοῦ λιμένα*

της Θεσσαλονίκης, τὸ ἀτζερόμπολον», ποὺ ἦταν ἀνοχύρωτος ποῖν τὸ 620-630 γι' αὐτὸ καὶ ὀχυρώθηκε προσωρινά με ζωηρὸ ξύλινο φράκτη...

Οἱ Σλάβοι ξεκινώντας με τὰ μονόξυλα πλοίαρια ἀπὸ τὸ Κελλάριον, ποὺ ἀπείχε περίπου δύο μίλια ἀπὸ τὴν πόλη, καὶ ἀφοῦ χωρίστηκαν σὲ δύο ὁμάδες (Σχ. 15), ἐπετέθησαν στὰ δύο σημεῖα, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἐντοπίσει ὅτι δὲν ἦταν καλὰ ὀχυρωμένα. Τὸ πρῶτο σημεῖο ἦταν ὁ δυτικὸς πύργος τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σκιάς, ὅπου ὕψηξε μικρὸ παραπίλοιο, ἀπὸ ὅπου εἶχαν τὴν ἐλπίδα ὅτι εὐκολοι θὰ ἔμπαιναν στὴν πόλη. Τὸ δεύτερο ἦταν τὸ ἀνοχύρωτο τμήμα στὸ (σ. 333) λιμάνι, κοντὰ στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας καὶ τὸ ὁποῖο οἱ Θεσσαλονικεῖς εἶχαν φροντίσει νὰ ὀχυρώσουν με τάφο καὶ τριβόλους. Ἐπειδὴ ἡ διύγηση διαχωρίζε τὴν ἐπίθεση σὲ δύο σκέλη, εἶναι ὀσκόλοιο νὰ δεχθῆ κανεὶς πὺς καὶ τὰ δύο σημεῖα βρίσκονταν στὴν περιοχή τοῦ ἴδιου λιμένα. Ἡ τοποθέτηση τοῦ πύργου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σκιάς στὴν περιοχή τοῦ βυζαντινοῦ λιμένα ἔχει ὀρισμένες δυσκολίες γιατί, σύμφωνα με τὰ ἐκεῖ ὀχυρωματικὰ ἔργα, γιὰ νὰ μπῆ κανεὶς στὸ λιμάνι θὰ ἔπρεπε νὰ περάσῃ τὸν ὀχυρωμένο με ξύλινο φράκτη μὸλο. Πιθανότερο φαίνεται πὺς εἶναι ὅτι ἐνὸς μῖα ὁμάδα λέμβων ἔπλεε πρὸς τὸ στόμιο τοῦ λιμένα, ἢ ἄλλη ἐπετέθηκε πρὸς τὸν δυτικὸ πύργο τοῦ ρωμαϊκοῦ λιμένα, ποὺ βρίσκονταν στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς πόλης. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατί οἱ Σλάβοι μετὰ τὴν πανωλεθρία «οἱ μὲν...πρὸς τῷ ἀνατολικῷ μέρει οἱ δὲ πρὸς τῷ δυτικῷ ἐξέβησαν». Τὸ παραπίλοιο ἀπ' ὅπου οἱ Σλάβοι σκόπευαν νὰ μποῦν στὴν πόλη ἀνῆκε στὸ παλαιὸ τεῖχος καὶ ὀδηγῶσε στὸν αἰγμάλο καὶ ὄχι μέσα στὸ λιμάνι. Ἐξάλλοι δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν ὁ λιμένας αὐτὸς ἦταν τειχισμένος καὶ κατὰ τὴν ἔσπερακή του πλευρά.

Οὕτω περιγράφει τὰ πράγματα καὶ εἰς αὐτὰς τὰς διαπιστώσεις προβαίνει ὁ συγγραφεὺς. Γεννῶνται ὀμως μερικὰ ἐρωτήματα, τὰ ὁποῖα δὲν φαίνεται νὰ διερωτήθη οὗτος. Π.χ. α) διατὶ ὑπῆρξαν ἀνεπιτυχεῖς αἱ πρῶται ἐπιθέσεις, ἀφοῦ τὰ περιγραφόμενα ὀχυρωματικὰ ἔργα δὲν εἶχον γίνεαι πρὸ τῆς ἐμφάνσεως τῶν Σλάβων, ἀλλὰ ταυτόχρονα οἱ Θεσσαλονικεῖς ὀχύρωσαν τὰ ἀδύνατα σημεῖα τῆς θαλάσσιας ὀχύρωσης, καὶ ἀφοῦ ἀντὶ τῶν Σλάβοι ἀπόβωσαν ἀνατολικά τοῦ στομίου τοῦ λιμένα μπορούσαν ἀπὸ τὸ μέρος αὐτὸ νὰ μποῦν στὴν πόλη; β) Πὺς ἦτο δυνατόν, ἐπιτιθεμένου τοῦ ἔχθρου, νὰ γίνονται ταυτόχρονα ὀχυρωματικὰ ἔργα; Αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα γεννᾶ ἢ περιγραφή τοῦ συγγραφέως. Αἱ δυσκολοῖαι ὀμως αὐταὶ εἶναι πράγματα ἀνυπερκατοῖ, διότι ὁ Ἀνώνυμος δὲν περιγράφει ἀκριβῶς οὕτω τὰ πράγματα καὶ τὸ κείμενο τιμωροῦν, ὅταν δὲν ἀποδίδονται πιστῶς. Πρῶτες καὶ ἀνεπιτυχεῖς ἐπιθέσεις δὲν λέγει ὅτι ἐγένοντο, οὐδὲ λέγει ὅτι μετέφερον τὴν βάση τοῦ στολισκον τους ἀπὸ τὸν ὀμιτσο ἀνατολικά τοῦ Λευκοῦ Πύργου στὸ Κελλάριον. Λέγει ὅτι ἐγένετο συγκέντρωσις (σύνταξις) ὀλοκλήρου τοῦ (ἐπιτιθεμένου) ἔθνους τῶν Σλάβων, διὰ νὰ ἐπιτεθοῦν ὀλοι συγχρόνως καὶ αἰφνιδίως κατὰ τοῦ τεῖχους τῆς πόλεως. Δὲν ἀναφέρεται ποῦ ἐγένετο ἢ συγκέντρωσις αὐτῆ. Τότε ὀμως «οἱ ἐν ταῖς ναοῖς ὄντες Σκλαβῖνοι» ἐσκέφθησαν νὰ καλύψουν τὰ πλοῖα τῶν με δέρματα, διὰ νὰ προφυλάξουν τοὺς κωπηλάτας τῶν ἀπὸ βολὰς ἐκ τοῦ τεῖχους, κατὰ τὸ ὁποῖο ἐπρόκειτο νὰ ἐπιτεθοῦν. Ἰδοῦ τὸ χωρίον: P. Gr. 116, στ. 1328 (ρξ'): «Σύνταξιν γὰρ τοῦ πεντὸς τοῦ (τῶν) Σκλαβῖνων ἔθνος ποιησάμενον, ὀμοθυμῶδὸν καὶ αἰφνης προσβαλεῖν τῷ τείχει, οἱ ἐν ταῖς ναοῖς ὄντες Σκλαβῖνοι σκέφιν ταύτην ἐποιήσαντο ἐφ' ὃ ταῦτας ἐπύνοθεν ναοῖσι τε καὶ ταῖς λεγομέναις βύρσαις σκεπάσαι, ὅπως τῷ τείχει μελλούσας προσομιῆσαι, ἀπληγας τοὺς ἐλάτας ἐκ τῶν ἀπὸ τῶν τείχων λίθους ἢ ὄπλα ἀκοντιζόντων κατ' αὐτῶν φυλάξουσιν».

Ἡ σύνταξις λοιπὸν δὲν πρέπει νὰ ἐγένετο πολὺ μακρὰν τοῦ θαλασίου τεῖχους τῆς πόλεως, ἀλλ' εἰς τοιαύτην ἀπόστασιν ἀπ' αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ κόλπου, ὅστε οἱ Σλάβοι νὰ ἠμποροῦν νὰ διακρίνουν ὅτι προσορμιζόμενοι εἰς τὸν στενὸν αἰγμάλον διὰ τὴν ἐπίθεσιν κατὰ τοῦ τεῖχους ἠμποροῦσαν νὰ κτυπηθοῦν ἀπ' αὐτοῦ τὰ πληρώματα τῶν πλοιαρίων τῶν διὰ βολῶν χειρὸς.

Αὐτῆ ἦτο ἢ πρώτη ὀειλία, λέγει ὁ Ἀνώνυμος, τὴν ὀποῖαν ἐνέβαλεν εἰς αὐτοὺς ὁ Ἅγιος,

ώστε αντί να επιτεθούν κατ' εὐθειαν, ἀπεσύρθησαν εἰς τὸ Κελλάριον διὰ τὰ ἔργασθον εἰς τὴν κάλυψιν τῶν πλοιαρίων τῶν καὶ ἔδωκαν καιρὸν εἰς τοὺς ἀμυνομένους νὰ ὀχυρώσουν προχειρῶς ὠρισμένα ἀδύνατα σημεῖα τοῦ θαλασίου τείχους τῶν: Αὐτοῖσι: (...*πρώτη... δέδοται αὐτοῖσι διὰ τοῦ μάρτυρος ἡ δειλία, εἰς τὸ μὴ εἰδονόρμως προσπελάσαι τῇ πόλει, ἀλλ' εἰς τόπων κολπῶδη ὁμίσεως τινος ὑπαροχῆς τὸ ἐπικληθῆν ἐξ ἀρχαίων Κελλάριον, ἐκεῖσε παραγενόμενοι ἐφ' ᾧ τὸ μελετηθῆν αὐτοῖς ἐκκληρώσαι τῆς τέχνης ἔργον, κάκεισε ἐπὶ τοῦτο τῶν βαρβάρων ἐνασχοληθέντων μισθὸν θάσσουσ τοὺς τῆς πόλεως ἀναλαβεῖν, ὡς βραχείας ἐνδόσεως αὐτοῖς γενημένης, καὶ κατασκευάσαι...*) κτλ.

Οὕτω, ἐπειδὴ, ὡς γνωστόν, οἱ Σλάβοι ἐπολιόρκησαν τὴν πόλιν ἐπὶ τέσσαρας ἡμέρας καὶ τὴν τετάρτην ἡμέραν τῆς πολιορκίας ἐγένετο ἡ ἐφοδος αὐτῶν καὶ τὸ Θαῦμα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὁ ὁποῖος ἤγειρεν ἰσχυρὸν ἄνεμον (Βαρδάρην) καὶ ἐσκόρπισε τὰ μονόξυλα τῶν Σλάβων, ἐπήρκεσαν αἱ τρεῖς ἡμέραι διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν προχειρῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων εἰς τὸ θαλάσιον τείχος.

Ἄκόμη δύο σημεῖα τῶν διαπιστώσεων τοῦ συγγραφέως χρειάζονται, νομίζομεν, μικρὰν ἐπανόρθωσιν: Εἶπεν ὁ σ. εἰς σ. 329: *Δεύτερη μνηστὶ τοῦ παραλίον αὐτοῦ τείχους, ποῦ εἶχε φαίνεται καὶ πύλες, γίνεται στὸ ἴδιο κεφάλαιο* (Βιβλ. Β' κεφ. Ι, Ρ. Gr. 116, στ. 1332, ρξε'): «*Αἰολὸν οἱ τοῦ παραλίον πύλῳς (τείχους, ὁ σ.) ὀπλίται ἐξελλόθηντες, τὰς τῶν δυναστευαίων κεφαλὰς ἀποτέμνοντες, διὰ τοῦ χρυσαίου τείχους τοῖς βαρβάρους ὀπεδείκνυον*. Δὲν εἶχεν ὁμοῦ πύλῳς τὸ θαλάσιον τείχος. Ὁ Ἀνόνημος εἶχεν εἰπῆ ὀλίγον προηγουμένως πῶς ἐξήλθον οἱ ὑπεραπισταῖ τοῦ θαλασίου τείχους εἰς τὸν πρὸ αὐτοῦ αἰγιαλόν, διὰ τὰ κτηήσουν τοὺς Σλάβους τῶν ὑπὸ τοῦ σφοδροῦ ἀνέμου ἐξωκλιάντων σλαβικῶν πλοιαρίων. Α ὕ τ ὀ θ ι, ρξδ': «*...οἱ σθεναροὶ τῶν πολιτῶν κατατηρήσωντες, ἔτεροι δὲ δι' οὐ ἤλιζον οἱ πολέμοι παραλίον ποθεῖν τὴν πόλιν τοῦτο οἱ πολῖται κατεξάντες, δι' αὐτοῦ τὸ ἔγκος συμπολεμήσαντος τοῦ ἀθλοφόρου ἐπληρώσαντο*». Δὲν θὰ ἐχρειάζοντο ταῦτα, ἐὰν ὑπῆρχον πύλῳς εἰς τὸ τείχος, τὸ ὁποῖον μάλιστα δὲν ἦτο καὶ πολὺ ὑψηλόν. Εἶπεν ὁ σ. εἰς σ. 333: *Τὸ παρατόλιο ἀτ' ὅπου οἱ Σλάβοι σκόπευαν νὰ ποῦν στὴν πόλιν ἄνηκε στὸ παράλιο τείχος καὶ ὀδηγῶσε στὸν αἰγιαλὸ καὶ ὄχι μέσα στὸ λιμάνι. Ἐξάλλοι δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν ὁ λιμένας αὐτῶς ἦταν τευχισμένος καὶ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν του πλευρά. Πρόκειται βεβαίως διὰ τὸν ρωμαϊκὸν λιμένα, τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Σκάλαν, πρὸς τὸν δυτικὸν πύργον τῆς πόλεως καὶ τὸ ἐκεῖ παρατόλιον κατηθύνθη μέρος τοῦ στολισκοῦ τῶν Σλάβων, ὡς ἐπισημανθῆν ἀδύνατον σημεῖον. Ἐὰν ὁ ρωμαϊκὸς λιμὴν ἦτο ἐσωτερικῶς ἀτείχιστος, διατὶ δὲν ἐπεσημάνθη ὑπὸ τῶν Σλάβων ὡς ἄλλο ἀδύνατον σημεῖον τῆς θαλασσίας ὀχυρώσεως καὶ διατὶ δὲν ἐγένοντο καὶ ἐκεῖ πρόχειρα ὀχυρωματικὰ ἔργα ὑπὸ τῶν ἀμυνομένων, ὅπως ἐγένετο εἰς τὸν δυτικῶς τῆς πόλεως βυζαντινὸν λιμένα; Τὸ argumentum ex silencio τοῦτο εἶναι, νομίζομεν, κατὰ περισσώτερον ὑπὸ τὴν ἀνωτέρω ἀγνωστοκιστικὴν δὴλῳσιν τοῦ συγγραφέως. Μᾶλλον εἶναι πιθανόν, ὅτι ὁ ρωμαϊκὸς λιμὴν διετήρει κάποιαν ὀχύρωσιν καὶ διὰ τοῦτο ἐπεσημάναν μόνον τὸ ἐκεῖ πλησίον παρατόλιον οἱ Σλάβοι «*ἐπιτοία προσοχίας θεοεικότες, ὡς...ἐτελέστερον τὸ λεχθῆν ὑπάραχον παρατόλιον τοῦτο κατεῖξαι καὶ δι' αὐτοῦ τὴν τῆς πόλεως ἄλιαν ποιήσασθαι*» (Ρ. Gr. 116, στ. 1329, ρξγ').*

Ὁφείλομεν ὁμοῦ παρὰ ταῦτα εἰς τὸν συγγραφέα, ἐκτός τῶν ἄλλων, καὶ τὴν ἐπιτυχῆ ἀναπαράστασιν τῶν προχειρῶν ἀμυντικῶν ἔργων εἰς τὴν θαλασσίαν ὀχύρωσιν τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν τρίτην αὐτῆς πολιορκίαν ὑπὸ τῶν Σλάβων. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν χρονολόγησιν τῆς ὀχυρώσεως ταύτης ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πληροφοριῶν τῶν Θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας, συναισθανόμενος τὰς δυσκολίας, ἐξάγει τὸ τελικὸν συμπέρασμα, σ. 333: *Μόνον γενικὰ μοσεῖ νὰ πῆ κανεῖς ὅτι ἡ βυζαντινὴ καὶ τελευταία φάσις τῆς θαλάσσιας ὀχύρωσης τῆς Θεσσαλονίκης χρονολογεῖται ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἐπισκόπου Ἰωάννη, ποῦ ἔζητε στὰ 620-630, γιατί τὰ γεγονότα τῶν Θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, στὰ ὅποια στηρίζεται ἡ χρονολόγησις τῆς ὀχύρωσης, δὲν εἶναι ἀκριβῶς χρονολογημένα*.

Πάντως η εργασία του συγγραφέως, ικανή νά προκαλέση πυρετόν ενδιαφέροντος εἰς τοὺς ἐπὶ μακρὸν ἀσχοληθέντας μὲ τὴν τοπογραφίαν τῆς Θεσσαλονίκης, προσέφερε πολλὰ, διὰ τὰ ὁποῖα ἡ ἔρευνα εἶναι εἰς αὐτὸν εὐγνώμων.

Γ. Γ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

Θ ε ο χ α ρ ῆ Πα ζ α ρ ᾶ, 'Η Ροτόντα τοῦ 'Αγίου Γεωργίου στὴ Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 1974, σελ. 55, πίν. 39, ἔγχρ. πίν. VIII.

Τὸ 'Ίδρυμα Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ὡς Παράρτημα ἀκόμῃ τῆς 'Εταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν τότε, ἐγκαινίασε σειρὰ 'Ὀδηγῶν τῶν Μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸ πλεῖστον εἶναι βυζαντινὰ. Στῆ σειρὰ αὕτῃ ἔχουν ἐκδοθῆ καὶ τοῦ Τόξου τοῦ Γαλερίου 'Ὀδηγὸς στὴν ἑλληνικὴ καὶ στὴν ἀγγλικὴ γλώσσα (πρβλ. «Μακεδονικόν», τ. 14, (1974), σ. 360 κ.έ.) καὶ τώρα «ἡ Ροτόντα τοῦ 'Αγίου Γεωργίου στὴ Θεσσαλονίκη», στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα ἐπὶ τοῦ παρόντος.

'Ὁ νέος 'Ὀδηγὸς περιλαμβάνει: μιὰ τοπογραφικὴ (σ. 7-12) καὶ μιὰ ἱστορικὴ (σ. 13-14) εἰσαγωγὴ, τὸ ἱστορικὸ τῶν κατὰ καιροὺς ὀνομάτων τοῦ μνημείου (σ. 15), ἀρχιτεκτονικὴ περιγραφὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ κτίσματος (σ. 16-20), τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ (σ. 20-25) καὶ τῆς σημερινῆς μορφῆς τοῦ μνημείου (σ. 25-26) καὶ περιγραφὴ τοῦ διακόσμου τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ, τῆς ὀρθομαρμαρώσεως (σ. 27 κ.έ.), τῶν ψηφιδωτῶν (σ. 28-40) καὶ τῆς τοιχογραφίας τῆς 'Αναλήψεως στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τοῦ 'Ιεροῦ (σ. 40-42). Τέλος γίνεται ἰδιαίτερος λόγος γιὰ τὸ μαρμάρينو ἄμβωνα, τοῦ ὁποίου σπουδαῖα μέρη ἔχουν μεταφερθῆ τὸ 1900 στὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ εἶναι ἐκθεθειμένα στὸ Μουσεοῖο ἐκεῖ. Τὸ κείμενο συνοδεύεται ἀπὸ 11 σχεδιαγράμματα, ἀκολουθεῖ βιβλιογραφία (ποῦ φθάνει μέχρι τοῦ 1967), 39 πίνακες (I-39) καὶ ἄλλοι 8 ἔγχρωμοι (I-VIII).

Τὸ κείμενο εἶναι γραμμένο σὲ στρωτὴ δημοτικὴ. Δὲν ὑπάρχουν νέες παρατηρήσεις ἢ πορίσματα ἐρεύνης, ἀλλὰ τὰ γνωστά ἐκτίθενται μὲ ἐπιμέλεια, τάξιν καὶ σαφήνεια. Εἶναι χρήσιμο καὶ εὐχάριστο ἀνάγνωσμα. Μόνον ποῦ-καὶ-ποῦ αἰφνιδιάζεται κάπως μία κατηγορία ἀναγνωστῶν ἀπὸ φράσεις καὶ λέξεις: 'Ο *E. Dyggve, παίρνοντας ὡς βάση τῆς τριπλῆς καὶ τὰ ζωφιά στοὺς τοίχους...* (σ. 27), *μενεξελιά, μενεξελί* (σ. 35 κ.έ.) ἀντὶ μενεξεδιά-μενεξεδι *ἀναστασίου* (σ. 38) ἀντὶ ἀνάστου. Ἐξ ἄλλου τὰ *ἑσσοράχια* εἶναι λάθος ὀρθογραφικὸ ποῦ ἐπαναλαμβάνεται πάνω ἀπὸ 10 φορές (σ. 27, 52, 54 κ.ά.) καὶ μόνον στίς λεζάντες τῶν ἐγχρωμῶν πινάκων εἶναι σωστά γραμμένο *ἑσσοράχιο*. Σὲ μιὰ νέα ἐκδοσὴ πρέπει ἐπίσης νά διορθωθοῦν τυπογραφικὰ ἴσως λάθη: *oi scenae frontis* (σ. 33 κ.έ.), *στοῖς πλίνθους* (σ. 38), καὶ νά ἐνωματοθοῦν στὴ βιβλιογραφίᾳ νεώτερες ἐκδόσεις, τίς ὁποῖες ὁ συγγραφεὺς τοῦ 'Ὀδηγοῦ περιέλαβε σὲ πολυγραφημένο φύλλο, ποῦ προσήρτησε σὲ ἀριθμὸ ἀντιτύπων (M. Vickers, 1970, E. Kleinbauer, 1972, P. Cattani, 1972, Γ. Γούναρης, «Μακεδονικόν», τ. 12 (1972), σ. 201 κ.έ., Μ. Σωτηρίου, ΔΧΑΕ 1970, σ. 1931 κ.έ. κ.λ.). Σ' αὐτὰ πρέπει νά προστεθῆ τώρα καὶ ἡ πρόσφατη ἐκδοσὴ γιὰ τὴν Καμάρα, H. P. Laubscher, *Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki*, Berlin 1975, ὅπου στὰ εἰσαγωγικὰ κεφάλαια συνοψίζονται οἱ ἀνασκαφικὲς καὶ ἄλλες ἔρευνες γιὰ ὁλόκληρο τὸ ἀνακτορικὸ σύμπλεγμα τοῦ Γαλερίου καὶ παρέχεται νεώτερη βιβλιογραφία, ἰδίως σημ. 72. Πρβλ. καὶ «Μακεδονικόν», τ. 14 (1974), σ. 358 κ.έ.

Στῆ σελ. 33 κ.έ., μακρυνοὶ τάφοι τῆς Πετραίας: 'Αραβίας καὶ ἡ scenae frons παραβάλλονται, ὡς συνήθως, πρὸς τὰ οἰκοδομήματα πίσω ἀπὸ τοὺς μάρτυρες στὰ ψηφιδωτὰ. Θὰ τολμοῦσα ἓνα βῆμα πῶς πέρα τώρα ποῦ ἔφευγε μιὰ ἄλλη εἰκονικὴ διώροφη πρόσοψη κτηρίου, τὴν πρόσοψη τοῦ μεγάλου τάφου στὰ Λευκάδια. Ἐκεῖ ὁ νεκρὸς εἰκονίζεται σάν τοιχογραφία στὸν τοῖχο τοῦ βόθρου τῆς εἰκονικῆς στοᾶς τοῦ ἰσογείου, ἀκολουθώντας τὸν ψυχοπομπὸ 'Ερμῆ πρὸς τὸν Κριτὴ Αἰακὸ, γιὰ ν' ἀποδείξῃ ὡς *ὄψωστατήν τὴν ψυχήν*. Ἐδῶ οἱ Μάρ-